

**CU PRIVIRE LA CREAREA LEXICULUI LITURGIC ÎN LIMBA
ALBANEZĂ – ORIGINEA TERMENILOR CREȘTINI ÎN
*LITURGHIERUL LUI ION BUZUKU (1555)****

INA ARAPI
Universitatea din Viena
ina.arapi@univie.ac.at

Zusammenfassung: Die kirchliche Terminologie des Albanischen wurde primär in komparativen und etymologischen Studien untersucht. Der vorliegende Aufsatz versucht den Aufbau der religiösen Termini im ersten bis dato bekannten Buch des Albanischen, dem sogenannten Messbuch Gjon Buzukus (1555), darzustellen. Auffallend ist die sehr große Anzahl an christlichen Termini, die aus dem Lateinischen, dem Italienischen oder Altdalmatischen kommen, während die autochtonen und griechischen Fremdwörter besonders gering sind. Sehr groß ist auch die Gruppe jener Fachwörter, die ausgehend von den entlehnten lateinischen Grundwörtern mit den inneren Sprachmitteln (Affixe, Komposition etc.) der altalbanischen Sprache gebildet worden sind. Deshalb erbringt diese Untersuchung auch einen Beitrag zur Erforschung der altalbanischen Wortbildung im 16. Jahrhundert und eine Einsicht in die Zusammenstellung der altalbanischen Lexik in dieser Zeit.

Schlüsselwörter: Altalbanisch, Buzuku, christliche Terminologie, albanische christliche Termini, lateinische christliche Termini, italienische und altdalmatische christliche Termini, altalbanische Wortbildung.

Terminologia creștină din vocabularul limbii albaneze a fost obiectul mai multor studii referitoare la istoria poporului albanez și a limbii sale, având o semnificație multiplă în viața socială și culturală a unui popor. Pe plan lingvistic au dominat studiile cu caracter etimologic și comparativ. În mai multe cercetări despre romanitatea balcanică și romanitatea pe teritoriul albanez s-a constatat proveniența din latină a unui anumit strat lexical din care face parte și o serie a termenilor religioși albanezi. În această lucrare analizăm lexicul creștin din prima carte a limbii albaneze cunoscută până azi. Este vorba de așa numitul Liturghier al lui Ion Buzuku (1555), o carte cu caracter religios alcătuită pentru Biserica Catolică în nordul țării¹. S-a păstrat numai un exemplar la Biblioteca Vaticana. E scrisă în dialectul gheg.

* *Der Ausbau der Liturgischen Lexik in der Albanischen Sprache – Die Klassifikation der Christlichen Termini im Messbuch Gjon Buzukus (1555).*

¹ Despre rolul acestei cărți în istoria traducerilor biblice în limba albaneză v. Arapi (2014, 23-24).

Pentru prima oară a fost găsită în anul 1743 de Gjon Nikolla Kazazi, arhiepiscopul Scopjei, la Biblioteca Colegiului de Propaganda Fide. Pentru a doua și ultima dată a fost descoperită de Monsignor Pal Schirò (1866-1941), episcopul arbëreshilo² din Sicilia, în anul 1909. Dimensiunile cărții sunt 20x14 cm, fiecare pagină fiind împărțită în două coloane cu câte 45 de rânduri. Numerotarea este făcută pe baza filelor și nu a paginilor, o practică foarte răspândită pe vremea aceea. Concret, înseamnă că se notează prin cifre romane fila *recto*, pe când aceea *verso* rămâne nenumerotată. Cartea a ajuns în zilele noastre deteriorată. La origine a avut 110 de file sau 220 de pagini. În zilele noastre, au rămas doar 94 file sau 188 de pagini. De-a lungul timpului s-au pierdut 16 file sau 32 de pagini. Lipsește chiar și frontispiciul unde ar fi fost notate, după uzul medieval, mai multe informații importante, ca titlul operii, numele și prenumele autorului, împreună eventual cu locul lui de naștere, numele tipografiei și al locului unde a apărut cartea. Este posibil ca aceste date să fi fost menționate în partea finală, care lipsește. Din întâmplare, autorul a compilat un colofon, de unde aflăm numele și prenumele lui, precum și timpul când a compus opera. Încercările de a rezolva toate aceste întrebări au dus la formarea unei bibliografii întinse. Despre tipografia și locul compilării și al tipăririi continuă să se discute intensiv și în zilele noastre³.

În ceea ce privește conținutul, cartea este alcătuită din două părți: prima, care continuă până la pagina XXX, cuprinde *Cartea orelor*, cei șapte psalmi ai penitenței (*Septem psalmis penitentialis*), diverse litanii, mai departe *Suffragia deprecatiuncule* (o selecție de rugăciuni), *Cathecuminum exorcismorum* și *Exorcista cathecuminum*. Adică avem de-a face cu un breviar roman combinat cu elementele unui catehism și ale unui ritual. A doua parte este un lecionar cu fragmente din Vechiul și Noul Testament (Kola 2007, 256-258). Pare a fi un amestec al textelor necesare preotului pentru celebrarea liturghiei, despre desfășurarea slujbei catolice zilnice (cf. Çabej 1968 I, 9)⁴.

² Vechea minoritate albaneză din Italia de sud, care s-a stabilit acolo după cucerirea otomană a țării.

³ În primul rând, s-a contestat definirea cărții ca liturghier. P. Kola (2007, 253) explică: „«Meshari» ynë nuk ka të bëjë me një meshar në plot kuptimin e fjalës. Titullimi i tillë nga zbuluesi nuk e shpreh edhe brendinë e tij, pasi që i mungojnë shumë pjesë që e karakterizojnë Mesharin, dhe se janë futur shumë pjesë të tjera që nuk i përkasin Mesharit” („Liturghierul” nostru nu are de-a face cu un liturghier în sensul propriu al cuvântului. Denumirea dată de descoperitor nu exprimă conținutul său, pentru că îi lipsesc multe piese care caracterizează liturghierul, pe de altă parte au fost introduse multe alte piese care nu aparțin unui liturghier).

⁴ Cartea lui Buzuku este o traducere, dar în ciuda cercetărilor intensive nu a fost găsit încă modelul sau modelele de bază. Din această cauză nu există o denumire oficială a acesteia acceptată în general. Kola (2007, 263) vorbește de un compendium liturgic. Teologul M. W. E. Peters (2007, 236) afirmă că această carte este „eine Mischung aus Brevier,

Pe baza acestor date ajungem la concluzia că liturghierul lui Buzuku reprezintă, prin diversitatea tematicii sale, un text important pentru examinarea terminologiei religioase a limbii albaneze din perioada respectivă și permite obținerea unor rezultate statistice importante în legătură cu aceasta. Subliniem că această prezentare nu epuizează problema, ceea ce rămâne un deziderat pentru viitor.

Urmează o clasificare semantică a termenilor creștini din acest liturghier în două rubrici: în prima sunt incluse cuvinte din fondul autohton al limbii albaneze, în a doua sunt împrumuturi din alte limbi. Prima rubrică conține două grupuri: cel dintâi este constituit din termeni autohtoni care au ca sens primar cel religios, pe când al doilea, din apelative care au primit abia în cursul timpului și un sens religios.

I. Termeni autohtoni

A. Termeni creștini din fondul principal al limbii albaneze care au ca sens primar pe cel religios

Din acest grup, în liturghierul respectiv sunt întrebuințate doar două cuvinte:

1. **Besë, besa** s. f. doar sing. ‘credință’: „Për të vërtetë u juve thom, u nukë gjeta kaqë *besë* ndë⁵ Israel” - ‘Adevărat vă spun, eu nu am găsit atâta credință în Israel’ (f. 41^v, 72-74; 115 b 24-25, Mat 8:10)⁶ – din i. e. *b^heÖdh. ‘a încredința, a apuca încredere’ (Matzinger 2005, 117).

În limba albaneză modernă *besë* are în primul rând sensul de ‘cuvânt de onoare, fidelitate’ și indica, până la instaurarea puterii comuniste în perioada de după război, un concept central⁷ în mentalitatea albaneză. Cu acest sens se folosește și în dreptul cutumiar al poporului albanez, mai ales în așa numitul Kanun al lui Lekë Dukagjini (Kanuni 1989, Kanuni 2001), cea mai cunoscută culegere în acest domeniu⁸. Noi credem că la Buzuku acest sens secundar se reflectă în expresia *me besë* ‘cu

Messbuch, Lektionar, Rituale und Katechismus und beginnt zunächst mit Teilen des Stundengebets” (un amestec de breviar, liturghier, ritual, lectionar și catehism începând cu anumite piese din ceaslov), pe care el o denumește „Die liturgisch-katechetische Handreichung”, adică un ajutor liturgic și catehetic.

⁵ Grupul inițial de sunete *en-* este transcris în ediția critică a lui E. Çabej folosită aici ca **ɲ**, înseamnă că o consoană lichidă sonoră poate crea o silabă. În ediția critică realizată de N. Ressuli (*Il „Messale” di Giovanni Buzuku. Riproduzione e trascrizione*, Città del Vaticano, 1958) este transcris ca *en-* „in”. După părera noastră, particulei *en-* îi corespunde în limba română *în-* și ar trebui citit așa.

⁶ Se citează din Çabej (1968, II) dând la început numărul de filă și de rând al facsimilei, apoi numărul paginei, al coloanei (a stânga cu **a**, a dreapta cu **b**) și de rând al transcrierii fonetice. Pentru celelalte înțelesuri de *besë* la Buzuku v. Matzinger (2005, 115, nota 9 și 10).

⁷ Cf. Matzinger (2005, 115) „ein zentraler Begriff in der albanischen Gesellschaft”.

⁸ Despre sensurile acestui cuvânt de la prima dovadă din cartea lui Buzuku până în zilele de azi și locul său specific în viața poporului albanez vezi Matzinger (2005, 115-116).

sinceritate, onestate’: „E hini Pali ndë sinagogët, për tre muoj *me besë* tue desputuom e tue i ngushlluom ̄ regjëniet së qiellit”- ‘Intra Pavel în sinagogă timp de trei luni cu onestate discutând și consolând pe ei cu împărăția cerului’ (f. 79^v, 57-59; 263 b 7-10, Fapte 19:8).

Sensul primar s-a păstrat la *arbëreshë* din Italia ca în pasajul următor: „Liria e *Besë* është një e drejtë e njeriut” - ‘La libertà di fede è un diritto dell’uomo’ (Giordano 2015, 3) și chiar de la prima carte a lor „E mbsuame e krështerë/ Dottrina christiana” de Luca Matranga (1592)⁹. Mai departe și la cei din Grecia, numiți *arvanitas* (Matzinger 2005, 116, nota 13). Pe când în limba albaneză vorbită în țară cu sensul de *religje* sau *credință* se întrebuițtează cuvântul *fe* (v. mai jos).

Derivate – **a. i pābesë**, adj. m., **e pābesë**, f., pl. **të pābesë**, ‘necredincios’: „e mos u ban *i pābesë*, por i besësë” – ‘și nu fii necredincios, ci credincios’ (fol. 77, 20-21; 253 a 18, Ioan 20:27), format din *besë* prin articolul prepus și prefixul *pā-*; **b. të pābesë**, s. n., format prin substantivarea adjectivului, doar sing. ‘necredință’: „e provoi *të pābesënë* e tyne” - ‘și mărturisi necredința lor’ (fol. 79, 46; 261 b 1, Marc. 16:14); **c. me besuom**¹⁰, pasiv **me u besuom** ‘a (se) crede’: „porsi na me gjithë zemërë *besojmë* ajo me klenë Ama e Tinëzot” – ‘așa cum noi cu toată inima credem că ea este Mama Dumnezeului nostru’ (fol. 9, 57-58; 13 b 11-12); „por përzutë shpirtinë e reditatit, qi na ndë të *besonemi*” – ‘ci primirăți duhul moștenirii, în care noi credem’ (fol. 85^v, 10-11; 287 a 8-9, Rom. 8:15), din *besë* + sufixul *-o* pentru formarea verbelor; **d. i besuom, i besuomi** (articulat) adj. m. s., pl. **të besuom** ‘fidel’: „sherbëtori em i miri e *i besuomi*” – ‘sluga mea bună și fidelă’ (fol. 107^v, 25-26; 375 a 21, Mat. 25:21), format din participiul prin articolul prepus; **e. *¹¹i besuom** subs. m., pl. art. **të besuomëtë/ të besuomitë** ‘credincios’: „Zot, santifiko këtë ngjënim d besuomet tuve” - ‘Doamne, sfințește acest post al credincioșilor tăi’ (fol. 61, 17-18; 193 a 16, *Oratio*), prin substantivarea adjectivului precedat; **f. të besuomit** s. m. art. ‘încredere’: „me *të besuomit* tat” – ‘din cauza încrederii în tine’ (fol. 24, 1-2; 73 a 1, *Oratio*), format din substantivarea participiului; **g. të pābesuomit** ‘necredință’: „e ti, Zot, më ndimo *t pābesuomit* tim” – ‘și tu, Doamne, ajută-mă de necredința mea’ (fol. 89, 31-32; 301 a 26, Marc. 9:24), din *të besuomit* + *pā-*; **h. i pābesim** ‘necredincios’ < *i*¹² + *pā-* + *besim* ‘credință’, a fost întrebuițat doar o dată: „Ishnë

⁹ Pentru opera lui Matranga în general v. Arapi (2014, 24). Pentru întrebuițările de *besë* la Matranga v. Matzinger (2005, 116, nota 11).

¹⁰ Pentru toate formele verbale în opera lui Buzuku v. Fiedler (2004). Aici am ales ca formă reprezentativă a verbului infinitivul gheg, format din prepoziția *me* + participiul, care a fost lăsat afară de limba literară. Când această formă nu se găsește în liturghierul nostru, am folosit forma de la prima persoană singular a indicativului prezent.

¹¹ Înseamnă că această formă nu apare la Buzuku, dar este presupusă.

¹² Anumite categorii ale adjectivelor albaneze, așa numita serie veche, este precedată de un articol (*i*, *e* *të*, *së*) asemănător cu *cel*. El este deasemenea și un mijloc pentru formarea adjectivelor.

bashkë Simon Pjetri e Toma qi i thonë Didimo, e Didimo do me thanë *i pābesim*” – ‘erau împreună Simon-Petru și Toma, cel numit Didimo, și Didimo vrea să zică necredinciosul’ (fol. 65, 58-60; 245 b 13-14). **Besim, besimi** < besuom + -im¹³ ca atare nu apare la Buzuku, dar este clar că a existat, altfel nu am fi avut *i pābesim*.

După Matzinger, la autorii vechi albanezi cuvântul *besë* se folosește primar cu sensul de ‘încredere, credință’, cea din urmă incluzând și credința creștină. Însă pe drum spre albaneza nouă această semnificație o va prelua cuvântul *besim*, pe când *besë* va avea mereu mai mult sensul ‘cuvânt de onoare; fidelitate, pact’. Cu această semnificație, bineînțeles și cu conceptul pe care îl denumește, el s-a răspândit și în celelalte limbi balcanice, ca în greaca nouă *μπέσα*, în aromână *besă*, skr. *běsa* și la sfârșit chiar în turcă *besa* (Matzinger 2005, 116).

Această îmbinare semantică arată importanța conceptului respectiv de *besë* în viața comunității albaneze, care l-a pus pe același nivel cu religia și i-a dat un rol primar în regulamentul relațiilor sociale.

2. **Zot, zoti** s. m. doar sing. ‘Dumnezeu, Iisus Hristos’¹⁴: „Zot, ndiglo oratënë teme” - ‘Doamne, auzi rugăciunea mea’ (fol. 9, 51; 13 b 5-6). Foarte des precedat de exclamația *o*: „O Zot, kī mishërier” – ‘O Doamne, ai milă’ (fol. 9, 49; 13 b 4); „Për Krishtnë Zotnë tanë” – ‘Pentru Hristos, Domnul nostru’ (fol. 9, 60-61; 13 b 14) – din i. e. ġen- (Meyer 1891, s.v.), *dÖē(u)- at(t)a- (Demiraj 1999, 134).

Derivate aglutinate – **Zotynë** ‘Domnul nostru, Iisus Hristos’ paralel cu sintagmele *Zoti ynë* și o singură dată *ynë Zot*; apoi (*i, e, të*)¹⁵ **Tinëzot** paralel cu *tinë Zot*, **Tenëzonë** paralel cu *tenë Zonë* (< Zot-në) și **Sinëzot**, ca forme de genitiv-dativ, acuzativ și ablativ al nominativului *ynë zot*, care mai târziu la L. Matrënga (1592, arbărește din Sicilia) apare și alipită ca *inëzot*¹⁶. Această paradigmă s-a născut prin topirea elementelor sintagmelor respective alcătuite de pronumele posesiv din persoana întâi plural *ynë* ‘nostru’ + substantivul *Zot*. E de remarcat că pronumele posesiv în acest caz este pus înaintea substantivului, ceea ce în albaneza modernă se folosește doar cu substantivele care denumesc membrii familiei (*im atë* < im + atë ‘tatăl meu’, *ime më* < ime ëmë ‘mama mea’, *im bir* < im + bir ‘fiul meu’ etc.) sau în emfază¹⁷.

De pildă: „Bekuom kloftë *Zot Zoti ynë* i Israelit” – ‘Binecuvântat să fie Domn Domnul¹⁸ nostru al Israel’ (fol. 9, 12-13; 13 a 11); „Hinje për të vërtetë se *Zotynë* m ep ndimë” – ‘Iată, adevărat că Domnul nostru mă ajută’ (fol. 9^v, 38; 15 a 29); „përse tue ardhunë uit Bîr Jezu Krishti, *ynë Zot* [...] ndër në” – ‘deoarece venind Fiul tău

¹³ Pentru sufixele comune în română și albaneză, precum și semantica lor v. Arapi (2012).

¹⁴ Vechea română *žen, žau* (Vătășescu 2006, 22).

¹⁵ Depinzând de cazul substantivului predecesor, genitivul în albaneză este precedat de articolele *i, e* sau *të së*.

¹⁶ V. Matzinger (2006, 156).

¹⁷ Pentru topica pronumelui posesiv în albaneză v. Demiraj (1986, 497, § 78).

¹⁸ Este o formulă a lui Buzuku, care în invocă pe Dumnezeu cu o tautologie.

Iisus Hristos, Domnul nostru [...] între noi' (fol. 16, 33-34; 41 a 25-26); „E bekuomeja *Ama e Tinëzot'*” (genitiv) – ‘binecuvântata Maica Dumnezeului nostru’ (fol. 9, 43; 13 a 36-37); „Banina të ngushlluom *m Tenëzonë'*” (acuzativ) – ‘Fă nouă consolați la Dumnezeul nostru’ (fol. 9, 65-66; 13 b 19); „E bukurë je bām [...] o ajo qi *Tenëzonë'* (acuzativ) leve, shenjte” – ‘Frumoasă te ai făcut [...] o aceea care pe Dumnezeul nostru ai născut, sfântă’ (fol. 12^v, 18-20; 27 a 15-16) alături de: „Për *tenë Zonë* Zotnë tanë¹⁹ Jezu Krishtnë Birë tand” – ‘Pentru Dumnezeul nostru Iisus Hristos Fiul tău’ (fol. 9, 87-88; 13 b 37); „Ndima eme kām me m ardhunë prej *Sinëzot'*” (ablativ) – ‘Ajutorul meu o să-mi vină de Demenezeu’ (X^v 3-4; 19 a 2-3) etc.

Albaneza are pentru acest cuvânt și sinonimul *perëndi*, format din lat. *imperantem* ‘dominând’ prin sufixul autohton *-i*, obișnuit la crearea numelor feminine abstracte, dar în mod ciudat acest cuvânt nu e folosit de Buzuku (cf. Vătășescu 2006, 22 și Demiraj 1999, 135).

De această categorie aparțin și toate derivatele următoare care au luat naștere din lexeme de origine latină sau italiană/ dalmată cu ajutorul diferitelor mijloace de formare a cuvintelor limbii albaneze.

B. Apelative care au primit de-a lungul timpului și un sens religios

1. **Amë, ama** s. f. doar sing. ‘Maica (Domnului)’: „E bekuomeja *Ama e Tinëzot Mëri* Virgjëna për jetë të jetësë” – ‘Binecuvântata Maica Domnului Mari, Virginia în veci vecilor’ (fol. 9, 43-44; 13 a 36-37) – cuvânt străvechi răspândit în mai multe limbi, indoeuropene și nu, probabil din ilira **am(mā)*, cum presupun S. Mann și A. Mayer, sau o formație internă elementară din limba copiilor (Çabej 1996, 116-117). Personal, susțin filiera indoeuropeană a cuvântului.

2. **Atë, atët** s. n. doar sing. ‘Tatăl’: „e jet përherë me *Atët* bekuom e me Shpirtinë shenjtë” și rămâne mereu cu Tatăl binecuvântat și cu Duhul Sfânt’ (fol. 9, 6-7; 13 a 5-6) – din **attos* (cuvânt gângurit, cf. gr. ἄττα, got. *atta*) (Matzinger 2006, 48). Mai înainte, G. Meyer (1891 s.v.) und Çabej (1976, 104-105).

3. **Bās, bāsi** s. m. sing., pl. **bāsa, bāsāt** ‘făcător; Creatorul’: „Rekordoḡ, o *Bāsi* i parë, η salutet, porsi η korpit sinë një tjetërë herë formë more” – ‘Amintește-ți, o primul Creator, de salutarea, cum din corpul nostru altă dată formă ai luat’ (fol. 9^v, 16-18; 15 a 11-12); „qi për të merituom me pasunë tenë *Zonë bāsine* e korpit tinë” – ‘că de merit să-l avem pe Domnul nostru, creatorul corpului nostru’ (X^v 56-58; 19 b 9-11); „Rekordoḡ, o *Bāsi* i gjithë shekullit” – ‘Amintește-te, o Creatorul lumii întregi’ (fol. 10^v, 73; 19 b 20); „Vëllazënë e të dashunë, ini *bāsa* η së bāmeshit, e jo η fjalëshit, tue gjegjunë” – ‘Fraților și dragi, fiți făptași din opere și nu din vorbe, doar

¹⁹ În această formulă religioasă, aceeași sintagmă ‘Dumnezeul nostru’, la început cu topica inversă și apoi cu aceea normală, se repetă ca mijloc stilistic de întărire a înțelesului. Apare și forma simplă: *Për Krishtnë Zotnë tanë* (fol. 9, 60-61; 13 b 14).

auzind' (fol. 78, 57-58; 257 b 11-12, Iac. 1: 22)²⁰ – din *báj* 'fac' < *b^hah₂- 'a lumina'²¹ (Matzinger 2006, 162) + -s, sufix foarte frecvent pentru formarea așa numitelor *nomina agentis*.

O singură dată, sigur din motive stilistice, Buzuku a utilizat împrumutul italianesc *autore*: „O *Autore*, kujtoŋ ñ së shelbuomit sinë” – ‘O, Autor, amintește-te de salvarea noastră’ (fol. 10, 62; 17 b 11, Imn).

4. **Bir, biri** s. m. doar sing. ‘Fiu (Domnului)’: „O Zot, qi ñ barkut së shenë Mërisë Virgjenë deshe *Birë* tand” – ‘O Doamne, că din pântecul sântei Fecioarei Maria ai vrut Fiul tău’ (fol. 9, 53-54; 13 b 8-9); „Lavdi kloftë Atit, e *Birit*, e shpirtit shenjtë” – ‘Slavă să fie Tatălui, și Fiului, și Duhului Sfânt’ (fol. 9, 42; 13 a 35-36) – din *b^hi-ro- ‘odraslă’, un derivat al v. *bin* ‘a germina’ din i. e. *b^hyah₂- ‘a crește, a deveni’ (Matzinger 2006, 162-163).

5. **Me fëjyem** v. ‘a greși; a păcătu’: „qi mujti *me fëjyem* e *nukë fëjyem*; mujti me bām të keqe, e *nukë bani*” – ‘care a putut păcătu și nu păcătu; a putut face rău și nu făcu’ (fol. 103, 32-34; 357 a 29-32, Sir. 31:11); „Atë, *u fëjyem* m̃bë qiellt e përpara tÿ” – ‘Tată, eu m-am făcut vinovat la cer și înaintea ta’ (fol. 50, 62-63; 149 b 15, Luc. 15:21).

Deja Meyer (1891, s. v. *faj*) hotărâște pentru *fëlëj*, *fëjëj*, *fjenj* ‘a greși, a păcătu’ proveniența din lat. *fallere*. Numele *faj* ‘păcat’, de fapt *fal*, este după părerea lui o formă veche cu paralele și în alte limbi romanice, ca de pildă fr. *faillie* etc. Çabej (1996, 126-128) explică originea lui *faj fal* din neutrul latinesc **fallium*, un deverbativ ce nu se găsește în nicio limbă romanică. Pe verbul *fëjyem fëlëj* îl consideră o formație internă cu sufixul -ej din *faj fal*, ceea ce ni se pare plauzibil. Substantivul *faj* la Buzuku înseamnă după părerea noastră ‘vină, greșeală.’ Sensul de ‘păcat’ poate s-a dezvoltat mai târziu după influența verbului respectiv.

Principalul înțeles al cuvântului se vede mai ales în pasajul următor din colofonul cărții: „në *kesbë* kun m̃bë ndonjë vend *fëjyem*, u duo tuk të jetë *fajtë*, aj qi të jetë m̃a i ditëshim se u, ata *faj* e lus ta tratonjë nde e mirë. Përse *nukë* çuditëm se në *paça fëjyem*, këjo tue klenë m̃a e para vepërë e fort e fështirë për të vepëruom m̃bë gluhët tanë. Përse ata qi shtamponjinë kishnë të madhe fëdigë, e aqë *nukë* mundë qëllonjinë se *faj* të mos banjinë, përse përherë ndaj ta *nukë* mundë jeshë” – ‘dacă am greșit la un loc pe undeva, vreau ca acolo unde este greșeala, cel care este mai priceput decât mine, acea greșeală îl rog s-o facă bine. Pentru că nu mă mir dacă am greșit fiind asta prima operă și foarte dificilă de tratat în limba noastră. Deoarece cei care tipăreau aveau mare trudă și nu puteau nimeri așa de bine încât să nu facă greșeală, fiindcă nu puteam fi mereu pe lângă ei.’

Derivat – **të fëjyem** ‘rătăcire’: „Të m̃i vëllazënë, në fëjyem kush ndër jū udhet së dërejtë, e na kthetë kush, aj të die se aj qi konverton të përkatënuomitë ñ së fëjyem

²⁰ În latină: *Estote autem factores verbi, et non auditores tantum* (Çabej 1968, 257, nota 22).

²¹ Sensul de ‘a face’ a ieșit din ‘a face vizibil’ (Matzinger 2006, 162, nota 523).

së udhësë tī, aj të shelbonjë shpirtinë e vet ɳ mordjet” – ‘Fraṭi mei, dacă vreunul din voi va rătăci din calea dreaptă, și-l va întoarce cineva, să știe el că cel ce întoarce pe păcătoș de la rătăcirea căii sale își va mântui sufletul din moarte’ (fol. 78^v, 41-46; 259 a 36-39, b 1, Iac. 5:20). Prin substantivarea participiului *fëjyem*.

6. **(I) lum** adj. m. sing., pl. **të lum** ‘fericit, sfânt; cf. lat. *beatus*’: „Ty të lusmë, *i lum*²² Zot” – ‘Pe tine te rugăm, fericite Demnezeu’ (fol. 12^v, 81; 27 b 29); „băsi i vepëravet bahetë, e kÿ kâ me klenë *i lum* ɳde e vepëruom të tī” – ‘devine făcătorul operelor, și acesta o să fie fericit în operarea sa’ (fol. 78, 68-70; 257 b 20-22); „Ti je lum, Simon bar Jona” – ‘Fericit ești, Simon bar Iona’ (fol. 96 v, 75-76; 331 b 26-27). Çabej (2014, 251-252) vede aici o extindere cu *-m* al verbului *lut* ‘a se ruga’, adică un adjectiv verbal *lut-m cu sensul de ‘pe care îl rugăm, îl celebrăm’ și aduce spre comparație rom. *ferici* < lat. *felix* ‘a slăvi; a glorifica’. Din limbajul religios cuvântul a trecut apoi și la limba profană. Pe când Matzinger (2006, 160) se bazează în special pe *Jokel* și presupune o rădăcină *leub^h- ‘a dori’.

7. **Me (u) lutunë**²³ v. pas. ‘a (se) ruga’: „O Shejtitë e Tinëzot, denjoni gjithë ju *me u lutunë* për të shelbuomitë tanë e të gjithëkuo” – ‘O Sfinṭilor Dumnezeului, binevoijti toṭi voi să vă rugaṭi pentru salvarea noastră și a fiecăruiua’ (fol. 9, 63-64; 17 a 17-18); „Gjithë Shenjtitë e tū, *lusmë*, Zot” – ‘Pe toṭi sfinṭii tăi, îi rugăm, Doamne’ (fol. 10, 31; 17 a 27). Etimologie neclară. Are două forme: *lus* ca tranzitiv și *lutem* medial cu obiect indirect. Çabej precizează înṭelesurile cuvântului, adaugând și pe cel de ‘celebrare a unei sărbători religioase, a zilei onomastice sau a sfântului satelui’, precum și ‘a ura, a desidera’. După părerea lui, sensul de ‘a celebra’ a provenit din ‘a ruga’, dar sensul primar al cuvântului pare să fi fost cel concret, ca la **ɳfalem** ‘a se apleca’. Cu toate acestea, pentru el referirea la i. e. *leud- nu este satisfăcătoare din motive fonetice (Çabej 2014, 255). Vezi mai jos și împrumutul din lat. *orare*.

Derivat: **të lutunë, të lutunit(ë)** s. n., pl. **të lutuna, të lutunat(ë)**: ‘rugare, rugă, rugăminte’, „ashtu përpara ty për *të lutunit* të saj na të jemi ndimuom”- ‘așa că în fața ta noi să fim ajutaṭi prin rugăminteja ei’ (fol. 9, 58-60; 13 b 13-14); „por ɳdë gjithë oratë e *të lutunë bani*” - ‘ci întru toate închinăciune și rugă să faceṭi’ (fol. 30^v, 64-65; 87 b 16-17, Filip. 4:6). Acest nomen precedat de verbul *baj* ‘a face’ a fost uzat o dată ca sinonim pentru verbul *lus*: „përse na qi *bajmë të lutunë* asaj qi tÿ leu” – ‘doarece noi care facem rugă la ea care pe tine te născu’ (fol. 11, 53-54; 21 b 7-8). Format prin substantivizarea participiului *lutun*.

8. **Me u ɳfalë** v. reflexiv ‘a saluta, a se ruga’, **me ɳfal** v. aktiv ‘a dărui’: „Do me thashunë: Ti të dieltë të mos punojnsh [...] tue votë shtatë herë ɳ klishë *me u ɳfalë*” – ‘Va să zică: Tu duminica să nu muncești [...] mergând de șapte ori la biserică pentru a te ruga’ (fol. 21, 76-83; 61 b 25-31); „Të pushuomitë e jetësë glatë atyne

²² Sintagma aceasta apare aici de două ori, mereu cu adjectivul anticipat ca în zilele noastre.

²³ Infinitivul pasiv se construiește în albaneză cu verbul auxiliar *me genë* è „a fi”, la Buzuku *me klenë*, pe când cel reflexiv cu particula *u*.

ñfal, Zot” – ‘Odihnirea vieții lungi dăruie lor, Doamne’ (fol. 20, 58-59; 57 b 10-11) etc. Meyer (2007, 145) stabilește o origine din bulg. falja = hvalja ‘a lăuda’, fala (hval) ‘laudă’. Çabej (1996, 130-132) îl contrazice pe baza nepotrivirii înțelesurilor și presupune un cuvânt autohton dintr-o formă de bază *sp(h)alnō sau sp(h)olnō. El argumentează bine că semnificația primară este ‘a (se) apleca, a se înclina’. Compară între altele cu rom. *a închina* și *a se închina*, mai departe cu arom. (*mi*) *nclin* ‘(s’)inclinier; faire sa prière, se prosterner, s’assoupir; se rendre, capituler, (se) soumettre’.

Derivat - **të ñfalë** ‘salut, închinare’ s. n. format prin substantivarea participului: „E ajo tue pasunë gjegjunë këto kafshë, u turbuo ndë këto fjalë të tī, e kujtone qish të ñfalë ish ata” – ‘Și ea, având auzit aceste lucruri, s-a tulburat prin aceste cuvinte ale lui, și cugeta ce fel de salut era acela’ (fol. 14, 51-54; 33 b 5-7).

9. **Zonjë** s. f. doar sing. ‘Doamnă; Mama lui Dumnezeu, Maria’: „Kanka e Zonjëse Shenë Mëri” – ‘Cântecul Doamnei Sfinte Maria’ (fol. 12^v, 54; 27 b 7); „E këtu sosetë Officia e Zonjëse, qi thuhetë për gjithë mot” – ‘Și aici termină oficiul Doamnei, care se spune tot anul’ (fol. 14, 10-11; 33 a 9-10) – din *-ptnŌ₂ (Matzinger 2006, 48).

Din acest strat fac parte și câteva expresii calchiate din latină, care se repetă de mai multe ori: „e jet përherë me Atët bekuom e me Shpirtinë shenjtë, për jetë të jetësë” – ‘și rămâi mereu cu Tatăl binecuvântat și cu Duhul sfânt, în veci vecilor’ (fol. 9, 6-7; 13 a 5-6); „Porsi kle nde e zanët ñfill, e përherë, e tash, e për jetë të jetësë” – ‘Cum fusese la început, și mereu, și acum, și în veci vecilor’ (fol. 9^v, 12-14; 15 a 8-9); „Lavdi kloftë Atit, e Birit, e Shpirtit shenjtë” – ‘Slavă să fi Tatălui și Fiului și Duhului Sfânt’ (fol. 9, 42-43; 13 a 35-36); „Për tenë Zonë Zotnë tanë Jezu Krishtnë Birë tand” – ‘Pentru Domnul nostru²⁴ Iisus Hristos Fiul tău’ (fol. 10, 44-45; 17 a 38-39); „Tÿ të ñfalemi, o ulla i deti” – ‘la tine ne rugăm, o, steaua mării’ cf. lat. *stella maris* (fol. 12^v, 27; 27 a 23); „dera feliçe e regjënise²⁵ qiellësë” – ‘poarta fericită a împărăției cerurilor’ cf. lat. *regnum caelorum* (fol. 12^v, 29-30; 27 a 24-25) etc.

II. Împrumuturile de origine latină

În acest domeniu trebuie scoase în evidență studiile efectuate de albanologa română C. Vătășescu, care în diferite articole publicate inițial în franceză, iar în anul 2006 revăzute și republicate în limba română, a abordat această tematică în plan comparativ, aducând o contribuție deosebită la cercetarea terminologiei creștine a ambelor limbi. Aceste studii au lămurit mai multe întrebări în legătură cu terminologia creștină albaneză, deși scopul principal al autoarei a fost de a examina prin comparația dintre română și albaneză raporturile de sinonimie între elementele creștine aparținând celor trei straturi ale lexicului românesc, și anume autohtone, romane și vechi slave. Ea ajunge la concluzia că „nu se poate vorbi de o sărăcie a

²⁴ În original se repetă de două ori: *tenë Zonë* și *Zotnë tanë*. Vezi cuvântul *Zot* mai înainte.

²⁵ Un derivat de la *regj* m. s. ‘reg’ cu sufixul *-(ë)ni*.

lexicului creștin românesc de origine latină față de cel albanez de aceeași origine. Dimpotrivă, în română ne aflăm în fața unui lexic popular străvechi, pentru care oferă exemple analiza unor termeni ca *făptură, frupt, sec, a spurca* etc.” (Vătășescu 2006, 5-6).

Observația făcută de Vătășescu (2006, 13) despre faptul că influența latină asupra vocabularului creștin din albaneză nu a fost obiectul unei cercetări sistematice rămâne adevărat și în zilele actuale. Studiile se adresează în general lexicului creștin al limbii albaneze sau al unei anumite opere în limba albaneză, cum este *de facto* și contribuția de față. Din cauza aceasta, un punct de apreciat mult în opera lingvistei Vătășescu este adunarea informației și prezentarea rezultatelor semnate în aproape toate studiile făcute în țară și în străinătate despre tema respectivă.

Ne atașăm fără nicio ezitare constatării ei bazate pe părerea renumiților lingviști E. Çabej, G. R. Solta și H. Mihăescu, pomenită chiar de la început (Vătășescu 2006, 13), că „vocabularul ecleziastic albanez este aproape în întregime de origine latină”, având în vedere că această concluzie a fost confirmată recent și de analiza slavismelor în literatura veche din Nordul Albaniei întreprinsă de lingvista albaneză A. Omari (2012).

Termenii religioși de origine latină care au fost folosiți în Liturghierul lui Buzuku, fiind conștient că nu e o listă finală:

1. **Me bekuom** v. ‘a binecuvânta’, pas. **me klenë bekuom** ‘a fi binecuvântat’: „*Bekojmë* Tenëzonë” – ‘binecuvântăm Dumnezeu nostru’ (fol. 9^v, 2; 15 a 2); „*Bekuom kloftë* Zot Zoti ynë i Izraelit, përse ai na vizitoi” – ‘binecuvântat să fie Domn Domnul nostru al lui Israel, fiindcă el ne-a vizitat’²⁶ (fol. 9, 12-13; 13 a 11-12) – din lat. *benedicere* (Meyer 2007, 69), *benedicō* (Demiraj 1999, 133; Matzinger 2006, 82).

Derivate – **a.** participiu în poziție adjectivală: „*E bekuom* anshtë frujti i barkut tit” – ‘Și binecuvântat este fructul pântecelui tău’ (fol., 9; 13 a 7-8); **b. i bekuom** adj. m. sing., **e bekuome** f. sing. ‘binecuvântat’, format din participiul cu articol prepus: „*Ti je e bekuome* ndër gjithë grāt” – ‘Tu ești binecuvântată între toate femeile’ (fol. 9, 8; 13 a 7); „*E bekuomeja* Ama e Tinëzot Mëri Virgjëna për jetë të jetësë” – ‘Binecuvântata Maica Domnului Maria Fecioara în vecii vecilor’ (fol. 9, 43-44; 13 a 36-37); **c. Të bekuom** s. n. doar sing., articulat **të bekuomitë** ‘binecuvântare’: „*Të bekuomitë* e Tinëzot kloftë përmbi jū” – ‘Binecuvântarea lui Dumnezeu să fie asupra voastră’ (fol. 13, 33-34; 29 a 22-23); „*e nde e bekuom* të tī” – ‘și sub binecuvântarea sa’ (fol. 24, 29; 73 a 25). Prin substantivarea participiului prin articolului prepus *të*.

În albaneză se poate forma din orice participiu un adjectiv prin prepunerea articolului *i*, feminin *e*, și un nume neutru prin articolul prepus *të*.

²⁶ *Bekuom kloftë* este optativ prezent, un mod specific pentru albaneză, cu ordine inversă de cuvinte din motive stilistice.

2. **Dreq, dreqi** s. m., pl. **dreqën, dreqënitë** ‘drac’: „N sē këqiashit sē dreqit (genitiv), largona, neve Zot” – ‘De răutățile dracului, îndepărtează-ne, Doamne’ (fol. 18^v, 35-36; 51 a 34); „bija eme fort anshtë munduom *ṇ dreqit*” (ablativ) – ‘fata mea foarte mult a fost chinuită de drac’ (fol. 45, 84-85; 129 b 32); „Zot, a edhe *dreqënitë*²⁷ kanë me klenë përndënë nē pr emënit tat?” – ‘Doamne, chiar și dracii or să ne fie supuși în numele tău?’ (fol 106, 62-63; 369 b 15-16) – din lat. *dracō* (Demiraj 1999, 133, Vătășescu 2006, 18).

3. **Engjëll, engjëlli** s. m., pl. **engjëj, engjëjtë** ‘înger’: „*Engjëlli* i Tinëzot nuncioi Mërinë” – ‘Îngerul Dumnezeului nostru a vestit pe Maria’ (fol. 14, 15-16; 33 a 14); „U *ṇgriti* m̄bë qiellt e shenë Mëri: gëzonjënë *engjëjtë*” – ‘S-a ridicat la cer sfânta Maria: se bucură îngerii’ (fol. 9^v, 87-88; 15 b 35-36) – din lat. *angelus* (Demiraj 1999, 133, Matzinger 2006, 61, 207).

La această familie de cuvinte aparține și **arkangjel, arkangjeli** s. m. sing., pl. nearticulat **arkangjëj** ‘arhanghel’: „Përse vetë Zotynë me ordhënë e me zā *ṇ arkangjëlli* [...] të dirgjetë *ṇ qiellshit*” – ‘Pentru că însuși Domnul nostru cu poruncă și cu glas de arhanghel [...] o să pogoare din cer’ (fol. 109, 54-56; 381 b 8-11, Pavel către Tesaloniceni I 4, 16); „O gjithë ju shenjtë engjëj et *arkangjëj* lutëni për nē” – ‘O, toți voi, îngeri și arhangheli, rugați-vă pentru noi’ (fol. 18, 46-47; 49 b 1-2, litanie) – din lat. ecleziastică *archangelus*, termen literar ce nu s-a albanizat în mod total cum se vede la împrumutul popular *engjëll* și care este continuat deasemenea prin it. *arcangelo* (Çabej 1976, 78).

4. **Me ṇgjënuom** v. ‘a ajuna’: „Na *kemi ṇgjënuom* (perfect), e ti *ṽ* dëftove se nukë pae” – ‘Noi am ajunat, dar tu te arătai parcă nu văzui’ (fol. 42, 27-28; 117 a 22 -23) - din lat. *ieiūnō* (Demiraj 1999, 133, și pentru formele rotacizate din toscă *ngjëroj, a(n)gjëroj*). Matzinger (2006, 229) pentru toscă *agjërōn* (pers. III sing. indicativ prezent): „Împrumut din lat. **aiunare* (klass. - lat. *ieiunare*), cf. și româna *a ajuna*”.

Derivate – **a. të ṇgjënuom** s. n. ‘ajunare’: „e për këta *të ṇgjënuom* na klofshim defenduom” – ‘și din pricina acestei ajunări noi să fim feriți’ (fol. 41, 40-41; 113 a 35), format prin substantivarea participiului, sau varianta posterioară **b. ṇgjënim, ṇgjënimi** s. m. , pl. **ṇgjëtime, ṇgjëtimetë** formată cu sufixul *-im*: „E kështu anshtë *ṇgjënimi* që u kam zgËdhunë” – ‘Așa este ajunarea pe care eu am ales’ (fol. 42, 40-41; 117 a 33).

5. ***Famuj** s. m., pl. neart. **famuj** ‘fin’: „e t ecunatë e të bāmetë e vollundedetë tonë e të gjithë *famujet* tuve *ṽa* daj ṇde e mirë” – ‘iar drumurile și operele și voința noastră și a tuturor finilor tăi răsplăteștete lor cu bunătați’ (fol. 9, 81-83; 13 b 32-33) – din lat. *famulus*, albaneza fiind singura limbă care îl continuă, un împrumut vechi (cf. Vătășescu 2006, 24). Mai înainte Meyer (1891, s.v.).

²⁷ Pluralul articulat se realizează prin desinența *-lë* sau *-itë*, dacă pronunțarea este dificilă și solicită inserarea unei vocale.

Derivat – **famulli, famullia** s. f. ‘parohie, colectivul finilor; popor’: „Zotynë erdh me pām *famullinë* e vet” – ‘Dumnezeu nostru a venit să vadă parohia sa’ (fol. 58, 27-28; 181 a 22-23, Lk 7, 16). Derivat de la *famull* ‘fin’ prin sufixul *-i*.

6. **Fe, feja** s. f. doar sing. ‘credință’: „E tash janë t̄ri kafshë: *feja*, shpënesa, karitati” – ‘Și acum sunt (= rămân) trei lucruri: credința, speranța și caritatea’ (fol. 40^v, 85-86; 111 b 32-33, 1 Cor. 13:13). Spre deosebire de *besë*, pe care am analizat-o la început, Matzinger (2005, 115, nota 10) susține că *fe* are sensul de ‘credință dreaptă’ – din lat. *fides*.

În legătură cu acest cuvânt, Vătășescu (2006, 23) constată că „albaneza continuă cuvântul vechi clasic *fides*, iar româna derivatul târziu și popular *credință*”. Într-un articol recent, Demiraj (2015, 95-97), analizând scrierile vechi din secolele XVI-XVIII, susține că *fē* a fost mai ales întrebuintat în nordul țării de populația ghegă catolică, iar mai târziu s-a răspândit pretutindeni. *Besë* a fost folosit de populația toască în sud și în diasporele vechi din Italia de sud și din Grecia (*arbëreshë* și *arvanitas*)²⁸.

Derivate – **a. *i feshim** adj. m. sing., **e fëshime** f. sing. ‘credincioasă’ (o singură dată), format prin sufixul *-shim* (azi *-shëm*) și articolul prepus: „Epna neve, o i përmishëriershimi Zot, se kafshëtë e tū shenjta [...] me mende *të fëshime* edhe munda përzamë” – ‘Dă nouă, milostive Doamne, ca lucrurile tale sfante [...] cu minte credincioasă să le primim’ (fol. 55^v, 12-17; 171 a 11-15, *Oratio post comunione*)²⁹; **b. i pāfē** adj. m. sing. pl. **tē pāfēt** ‘păgân, necredincios’, prin prepoziția *pa* și articolul prepus: „O *i pāfē*, përse druojte?” – ‘O necredinciosule, de ce te-ai intimidat?’ (fol. 97^v, 14-15: 335 a 12-13, Mat. 14:32); „a s e banjënë këta edhe *të pāfēt*?” – ‘oare nu fac ăsta și păgânii?’³⁰ (fol. 42, 84-85; 117 b 33, Mat. 5:47).

7. **Kankë, kanka** s. f. sing., pl. **kankë** ‘cântec bisericesc’: „*Kanka* e Zonjëse Shenë Mëri” – ‘Cântecul Doamnei Sfante Maria’ (fol. 12^v, 54; 27 b 7); „Tue

²⁸ Acest cuvânt înseamnă în dialectul gheg și ‘logodnă; petrecere organizată cu acest prilej; darurile aduse logodnicei; nunta în casa miroasei’ (Çabej 1996, 154). Demiraj (2015, 104-105) constată aici păstrarea unui sens al cuvântului latin medieval (cf. *fides publica* ‘chezășie/ fidejusiune/ garanție pentru mișcare liberă’). Corespunzător și în română: „Trebuie adăugată concordanța dintre termenii pe care româna și albaneza îi au pentru ‘logodnă’. Este vorba de doi termeni latinești, integrați în vocabularul religios al albanezei și românei, care au o evoluție semantică specifică și identică în cele două limbi: lat. *fides* > alb. *fe* și lat. *credentia* > rom. *credință* au dezvoltat și sensul ‘logodnă’. Acest sens este consolidat de derivatele: alb. *fejoj* ‘a logodi’, rom. *a încredința* ‘idem’; menționăm că alb. *fejoj* are numai sensul ‘a logodi’ (Vătășescu 2006, 63).

²⁹ Çabej (1996, 153-154) aduce și varianta latină: *et fideli semper mente sumamus*. Acolo și un exemplu de un alt autor, Pjetër Budi, ale cărui opere au apărut în 1618 și 1621: „bariu i mirë e *i feshim*” – ‘ciobanul bun și credincios’.

³⁰ Çabej (1996, 154): *nonne et ethnici hoc faciunt?* Acolo și alte exemple din autorii albanezi vechi.

frujtuom të gëzonetë, tue gëzuom ndë të madh gazëmend e ndë *kankë*” – ‘Înflorind să se bucură, bucurându-se în jubilarie mare și cu cânteci’ (fol. 32, 8-9; 93 a 7-8, Is. 35:2) – din lat. *cantica* (Matzinger 2006, 66, 68)³¹.

Cuvântul, la fel ca rom. *cântec*, cum se vede din ultimul exemplu are și sens comun, deși în latină și în limbile romanice occidentale are accepție ecleziastică.

Pe lângă *kankë* și verbul **me kënduom** ‘a cânta’ din lat. *cantare* (Çabej 2014, 76-77), cu sens profan și un alt derivat: „këtë natë, parë se të këndonjë kënduosi, tñ herë kë me më reneguom [...] E atë trat kënduosi këndon?” – ‘în noaptea aceasta, înainte de a cânta cocoșul, de trei ori mă vei renega [...] Și în acel moment cânta cocoșul’ (fol. 64, 59-61; 2015 b 12-13). **Kënduos** ‘cocoș’ din rădăcina participiului *kënduo-* + -s. Se poate că acest verb a influențat demistificarea lui *kankë*.

8. **Kat, kati** s. m., pl. **kate, katetë** ‘păcat’: „Na tÿ të lusmë, Zot, të ndijensh fajetë e *katetë* e sherbëtorëvet tuve” – ‘Noi pe tine te rugăm, Doamne, ca să ierți vinile și păcatele servitorilor tăi’ – din lat. *peccatum* (Matzinger 2006, 82, 158-159).

Derivate – **a. të pākat** adj. m. doar pl. ‘nepăcătoși’: „O ju gjithë shenjtënë të *pākat*, lutī për në” – ‘O toți voi sfinții fără păcat, rugați-vă pentru noi’ (fol. 18, 73-74; 49 b 27), format prin articolul prepus din expresia *pā kat*, care a fost întrebuițată de două ori: „Aj qi anshtë ñ jush *pā kat*, aj të jetë mā i pari me qitunë gurë mbë të” – ‘Cel dintre voi care este fără de păcat, acela să fie primul a arunca piatra asupra ei’ (fol. 54^v, 86-88; 167 b 33-35, Ioan 8, 7); **b. t katënuom** ‘păcătoși’ s. m. doar pl.: „Zotynë anshtë i dërejtë, e aj të nthenjë kryetë e t *katënuomel*” – ‘Domnul nostru este drept, și el va crăpa capul păcătoșilor’ (fol. 13, 22-24; 29 a 14-15, Ps. 128 4-5), presupune existența unui verb *me katënuom*, ce nu apare aici, din participiul căruia s-ar fi format prin articolul prepus, ca o regulă generală în albaneză, un adjectiv **i katënuom*. Existența acestui verb mai veche este dovedită și din derivatul **c. me përvatënuom** ‘a pângări’, refl. **me u përvatënuom** ‘a păcătui’, format cu prefixul *për-* < i. e. **pro-* (Matzinger 2006, 124): „E kafshëtë qi vinjënë ñ gojet, dalënë ñ zemëret, e ato *përvatënonjëne* nÖerinë” – ‘Iar lucrurile ce ies din gură pornesc din inimă și acelea pângăresc omul’ (fol. 52^v, 32-34; 159 a 26-27, Mat. 15:18, verbul activ dovedindu-se doar o dată, poate un neologism al autorului); „E kÿ anshtë një shenj qi ñget nÖerinë *me u përvatënuom*. E kush mbë këtë mëndyrë *përvatënonetë*, aj *përvatënonetë* nde e tretët kat të pesë shqisevet korpit tÿ” – ‘Și ăsta este un semn care îl împinge pe om să păcătuiască. Și cine păcătuiește în acest mod, el

³¹ Vătășescu (2006, 21, nota 39) subliniază că „Cuvântul este cunoscut și în sursele occidentale, dar s-a păstrat pe cale populară numai în română și în albaneză”. Ea face referire la Solta (1980) care vorbește de un termen religios în albaneză și menționează că mai târziu cuvântul a pierdut această semnificație în ambele limbi, fiind folosit cu înțeles profan. Vătășescu face legătură și cu rom. *descântec*, „termen care face parte din lexicul cu caracter magic popular”.

păcătuiește față de cel de-al treilea păcat al celor cinci simțiri ale corpului său' (fol. 22^v, 57-59, 62-65; 67 b 10-11, 14-16).

Apoi **d. i përkatënuom** adj. m. sing., **e përkatënuome** f. s., pl. **të përkatënuomitë** 'păcătos', prin articolul prepus din participiul verbului (*cf.* mai sus *i katënuom*): „Si mundë banjë një nËorë qi anshtë *i përkatënuom* këto shenja?” – ‘Cum poate să facă un om care este păcătos aceste semne?’ (fol. 57, 59-61; 177 b 13-14, Ioan 9:16); „E një gruo qi ish *e përkatënuome* ndë qytet, qi ish Mëri Magdalena” – ‘Și o femeie ce era păcătoasă în oraș, care era Mari Magdalena’ (fol. 61^v, 78-80; 195 b 28-30); „Përse me të publikuom e me *të përkatënuom* ha mjeshtri yj?” – ‘De ce mânăncă maestrul vostru cu vameșii și cu păcătoșii?’ (fol. 99^v, 71-73; 343 b 21-22); **e. të përkatënuom, të përkatënuomitë** s. n. sing. ‘acțiunea de a pângări’, ca de obicei prin substantivarea participiului: „E urta [...] e shiti e mā nuk e lëshoq të dërejtenë, por ñ *së përkatënuomishit* atë shpëto” – ‘Înțelepciunea [...] n-a părăsit pe dreptul cel vândut, ci l-a ferit de păcat’ (fol. 82-84; 357 b 30-32, Sol. 10-13). Mai mult decât neologismul *me (u) përkatënuom* se folosește sinonimul *me fëjyem* (v. mai sus).

La Buzuku se vede clar că cuvintele noi se formează în primul rând prin adjectivarea și substantivarea participiilor sau prin substantivarea adjectivelor. Derivarea cu prefixe și sufixe este mai rară.

9. **Kelq, kelqi** m. s. doar sing. ‘potir, pahar’: „A nukë do të pī *kelqinë* qi më ordhënoi Ati?” – ‘Nu voi bea paharul pe care mi l-a ordonat Tatăl?’ – din lat. *calix, -icis* (Demiraj 1999, 133).

10. **I kërshtenë** adj. m. sing., pl. **të kërshtenë** și substantivat ‘creștin’: „E në duketë kuinaj ñ jush me *klenë i kërshtenë*, e nukë shtrëngon e ndishkon guhënë e t’” – ‘Și dacă i se pare cuiva dintre voi a fi creștin, dar nu strânge și nu pedepsește limba sa’ (fol. 78, 70-72: 257 b 22-23, Iac. 1-26); „Tue ndimuom ndë nevojet *të kërshtenëtë*” ‘ajutând în nevoie pe creștini’ (fol. 38, 32-33, 101 a 27-28, Rom. 12-13) – din lat. *c(h)ristianus* (Matzinger 2006, 67).

Derivat – **i pākërshtenë** adj. m. sing.; pl. **të pākërshtenëtë** (o dată) ‘necreștin, păgân’³²: „As *të pākërshtenëtë* këta nuk e banjënë?” – ‘Nu fac și păgânii asta?’ (fol. 42, 80-83; 117 b 31, Mat. 5, 47). Și o altă dată cu metateza lui *r*: „tue q maravejuom se edhe përderdhe dhunëtija e Shpirtit shenj t përmbi gjint *të pākërshtena*” – ‘uimindu-se că se revârsa darul Duhului Sfânt și peste neamuri păgâne’ (fol. 80^v, 8-10; 267 a 7-9, Ap 10, 46) – prin prefixul *pā-* care formează adjective antonime.

11. **Klishë, klisha** s. f., pl. **klishë, klishëtë** (o singură dată varianta mai modernă **klisat**) ‘biserică’: „*Klisha* e Tinëzot” – ‘Biserica Domnului nostru’ (fol. 9, 44-45; 13 a 38-39); „dha zhdo vetëve me profetixuom [...] e tjerëvet me klenë të parët *e klishëvet* e doktorë” – ‘dădu onora a profeți [...] și altora a fi capii bisericilor și doctori’ (fol. 101^v, 49-51; 351 b 4-5, Efes. 4:11) – din lat. *ecclesia*, pentru lat. clasică

³² Çabej (1968, 117) dă această explicație: *të pākërshtenëtë*: lat. *publicani*; *të pajët*: lat. *ethnici*.

ecclesia (Matzinger 2006, 177 etimologizând cuvântul *klisbë* în cartea lui Matrënga)³³. Așadar, acest cuvânt apare cu aceeași formă fonetică și în cea mai veche carte a dialectului tosc, devenind mai târziu în general *klisbë* în ghegă și *qisbë* în toscă prin palatalizarea consoanei frontale. Forma mai veche *klisbë* se păstrează numai în anumite subdialecte în țară și în diaspora (v. Çabej 2014, 99-100). Vătășescu (2006, 22) sublinează că „albaneza, spre deosebire de română, are un reprezentant al cuvântului pe care l-au păstrat cele mai multe dintre limbile romanice occidentale (*ecclesia* > *qisbë*, *klisbë*), că nu sunt dovezi că albaneza ar fi cunoscut și *basilica*, că, alături de dalmată, româna a moștenit numai *basilica*”.

Autorii ulteriori întrebuițează *klisbë*. Palatalizarea a avut loc în dialectul tosc, unde se folosește varianta *qisbë*. Pornind din aceasta deja Meyer (1891, s.v.) stabilește originea cuvântului din lat. *ecclesia*. De asemenea, Solta (1980, 150) nu pune în discuție acest fapt.

12. **Kryq** s. f. doar sing. nearticulat ‘cruce’: „E m̄basandaj ti, prift, bani *kryq* ̄ ballë e m̄bë zemërë” – ‘Și apoi tu, părinte, fă-i semnul de cruce pe frunte și pe inimă’ (fol. 23, 68-69; 69 b 20-21, *Exorcista cathecuminorum*) – din lat. **crucis*, lat. clasică *crux* (Matzinger 2006, 168).

13. **Kunorë** s. f. doar sing. ‘cunună’: „e i banë *një kunorë* ̄ drizash” – ‘și îi făcură o cunună de spini’ (fol. 65, 78-79; 209 b 28-29) – din lat. *corōna* (Matzinger 2006, 237).

14. **Lavd, lavdi** s. m., pl. **lavde, lavdetë** ‘slavă’: „e *lavdi* madh i Tinëzot leu përmbi tÿ” – ‘și slava mare a Dumnezeului nostru născu asupra ta’ (fol. 37, 3-4; 97 a 4, Is. 60:1); „*Lavdi* kloftë Atit e Birit e Shpirtit shenjtë” – ‘Slavă să fie Tatălui și Fiului și sfântului Duh’, o propoziție care se repetă de adesea ori (fol. 9, 42; 13 a 35-36) – din **laudis* (Matzinger 2006, 67), deși diftongul *au* a dat în albaneză *a* cu două excepții: *lavd* și *kaqsbë* ‘lucru’ < *causa*. S-ar putea, argumentează el, că avem de a face cu un termen al limbii bisericești, care a păstrat o formă fonetică mai conservativă, dar nu exclude și o filieră aromână. După Çabej (2014, 205) din *laudem*.

Derivate – **a. me lëvduom** ‘a lăuda’: „O ti Jeruzalem, *lëvdo* Tenëzonë; o Sion, *lëvdo* Zotnë tand” – ‘O, tu, Ierusalime, laudă-l pe Dumnezeul nostru; o, Sioane, laudă-l pe Dumnezeul tău’ (fol. 12, 89-90; 25 b 36-37). Matzinger (2006, 191) acceptă originea latină din *laudare*, deși mai înainte (p. 61) vorbește de un denominativ. Çabej (2014, 205) presupune o formare internă, un denominativ al lui *lavd*. Această explicație ni se pare plausibilă luând în considerație dificultatea cu diftongul *au*, care de regulă s-a transformat în *a* și nu în *av* în albaneză. O singură dată și adjectivul participial **b. i lëvduom** ‘lăudat’: „qi ajo atyne anshhtë *lavd i lëvduom* për jetë të jetësë” ‘căci ea lor le este slavă lăudată în vecii vecilor’ (fol. 52^v, 46-47; 159 b 1-2). Mai departe **c. *me përlëvduom** ‘a preamări’ (o singură dată) cu

³³ Autor arbëresh, a scris la 1592 prima carte în dialectul tosc. Pentru cartea lui, v. Arapi (2014, 24).

prefixul *për-* din verbul *me lëvduom*. „tue ȳ pām ato vepëra të mira, *të përlëvdonjënë* (conjunctiv-imperativ) lavdinë e madh të Tinëzot ȳ ditet qi të vinjë me na vizituum” – ‘privindu-se operele cele bune, să preamărească ei slava mare a lui Dumnezeu în ziua când va veni de a ne vizita’ (fol. 77^v, 13-15; 255 a 11-13, 1Petr. 2:12). Și adjectivul participial respectiv **d. i përlëvduom** ‘preamărit’: „e lavd *i përlëvduom* bāmirevet” – ‘și slavă preamărită făcătorilor de bine’ (fol. 77^v, 22-23; 255 a 19-20, 1 Petr. 2:15).

15. **Ligj, ligja** sau **ligj(e)ja** s. f., pl. **ligje**³⁴, **ligjet(ë)**³⁵ ‘lege (și în sens religios)’: „Na kemi ȳdë *ligj*, e porsî anshtë *ligja* jonë aj të vdesë” – ‘Noi avem scris în lege, și cum este legea noastră el să moară’ (fol. 68^v, 87-88; 223 b 36-38, Ioan 19:7); „përse aj qi do shoqnë, ȳbaron *ligjnë*” – ‘că cel care iubește pe aproapele împlinește legea’ (fol. 38^v, 80-81; 103 b 30, Rom. 13:8) – din lat. **lēgis*, lat. clasică *lēx*, *-gis* (Matzinger 2006, 66).

Derivat – **a. i pāligj** adj. m. s., **e pāligje** f. sing. și pl.: ‘nelegiuit’: „ti nē tue na ȳdimuon, gjithë kafshëtë *e pāligje* na të i mundnjëmë” – ‘tu ajutându-ne pe nouă, ca toate lucrurile nelegiuite noi să le învingem’ (fol. 53^v, 76-78; 163 b 25-27), format prin articolul prepus din expresia **pā ligj** ‘fără lege’: „ashtu me klenë kondra gjithë shpirti qi *pā ligj* anshtë” – ‘a fi împotriva fiecărui spirit care fără lege este’ (fol. 23^v, 48-49; 71 b 2-3). Adjectivul acesta substantivat **i pāligji**³⁶ este un eufemism pentru *drac*. „përse aj *i pāligji* qi ju e kini kondra veti” – ‘deoarece diavolul pe care voi îl aveți împotriva’ (fol. 83^v, 63-64; 279 b 15-16, Rom. 5:8).

b. e pāligje, e pāligjeja s. f., pl. articulat **të pāligjetë/ t pāligjet** ‘fărădelege, nelegiuire’, format prin substantivarea adjectivului feminin sau după sl. *bezakonije*, cum stabilește pentru cuvintele românești DEX 2009: „E mirë se në u gjetë kun *e pāligjeja* për të dërejtë, atëhere ju t ini lum” – ‘Iar dacă se va găsi pe undeva nelegiurea în loc de dreptate, atunci voi veți fi fericiți’ (fol. 84^v, 29-31; 283 a 25-27, 1 Petr. 3:14); „e ȳ Klishet shenjte sote hiq gjithë *të pāligje*” – ‘și din Biserica ta sfântă scoate toată fărădelege’ (fol. 9, 80-81; 13 b 30-32); „u të rëfyenj Tinëzot *të pāligjetë* e mī kondra vetëveti; e ti ȳdijeve *të pāligjetë* e katit tim” – ‘eu o să-i povestesc Domnului nostru fărădelegile mele împotriva mie însămi; și tu iertai fărădelegile păcatului meu’ (fol. 16^v, 29-32; 43 a 24-25, Ps. 31:5); „E u të qes përmbi jū uję të dëlrirë, e ju të dëlriri ȳ gjithë *së pāligjeshit*³⁷, ȳ gjithë idolashit suojsj u t u dëlrinij” – ‘Și

³⁴ De două ori și cu *e* lungă: *ligjee* (fol. 17^v, 63; 47 b 15 și fol. 45, 71; 129 b 22).

³⁵ O singură dată pl. *ligja*: „e ti ban të sherbejnsh *ligjivet* (Dativ plural articulat) Tinëzot”, ‘și tu trebuie să le servești legilor Dumnezeului nostru’ (fol. 25^v, 75-76; 79 b 24-25).

³⁶ Cu același înțeles și *i pāmēni* ‘fără nume’: „e ȳ si mēngoftë gjithë të dëshëruom të pāligj t *ati t pāmēni*” – ‘și la el să lipsească toate dorințele nelegiuite ale diavolului’ (fol. 23, 86-88; 69, 35-36).

³⁷ În exemplul al doilea *të pāligje* este în cazul acuzativ sing., pe când *së pāligjeshit* în ablativ plural. Toate verbele în acest exemplu sunt în conjunctiv cu sens de viitor.

eu voi stropi peste voi apă curată, și voi vă veți curăți de toate fărădelegile, de toți idolii voștri eu vă voi curăți' (fol. 56^v, 66-69; 175 b 18-20, Iez. 36:25).

Mai departe expresiile **Ligj plakë** și **Ligj e rë** 'Vechiul Testament și Noul Testament' după latina medievală *lĕx vetus* și *lĕx nova*: „E zgjËdhmë nde e Shkruomit Shenjtë të *Ligjsë plakë* [...] Edhe si u bā *Ligj e rë* n sinë Zot Krishtit tinë” – ‘Și citim în Sfânta Scriptură a Legii vechi [...] Și după ce se făcu Lege nouă de Dumnezeu nostru Hristos’ (fol. 26, 10-11, 62-63; 81 a 5-6, b 13-14).

16. **Me liruom** v., pas. **me klenë liruom** ‘a ierta, sensul profan al cuvântului fiind a elibera’: „Epur ju të dini se i Biri i nËeriut kã të mujtunë m̃bë dhët *me liruom* katëtë” – ‘Dar ca voi să știți că Fiul Omului are putere pe pământ a ierta păcatele’ (fol. 90^v, 34-36; 307 a 28-29) – din lat. *liberāre* (Matzinger 2006, 202), cf. și rom. a ierta < libertare (Vătășescu 2006, 26). Vezi mai jos și **me ndijjem**.

Derivat – **të liruomitë** s. n. doar sing. artikulat ‘iertarea’: „E më ban hir, Zot, me pasunë *të liruomitë* e katevet mive” – ‘Și dăm har, Doamne, a avea iertarea păcatelor mele’ (fol. 19^v, 31-33; 55 a 24-25), format prin substantivarea participiului. Fraza *të liruomitë e katevet* se repetă de mai multe ori.

17. **İter, İteri** m. s., pl. **İterë** ‘altar’: „le aty dhunëtijenë tande përpara *İteri*” – ‘lasă acolo darul tău în fața altarului’ (fol. 84^v, 55-56; 283 b 8-9) – din lat. *altāre* (Matzinger 2006, 62, 241)³⁸.

18. **Me mallëkuom** v., pas. **me klenë mallëkuom** ‘a blestema’: „Aj qi të të *mallëkonjë, të jetë mallëkuom*”³⁹ – ‘cel ce te blestemă, să fie blestemat’ (fol. 49^v, 82-83; 147 b 31, Fac. 27:29) – din lat. *maledicō* (Demiraj 1999, 133).

Derivate – **a. i mallëkuom** adj. m. s., pl. **të mallëkuom** ‘blestemat’, format prin adjectivarea participiului: „Tash, *i mallëkuomi* dreq, njih të dënuomitë tat” – ‘Acum, blestematul drac, recunoaște condamnarea ta’ (fol. 24 v, 21-22; 73 a 19-20, *Exorcista cathecuminorum*); **b. të mallëkuom** s. n. doar sing. ‘blestem’: „Druo mos më apë *të mallëkuom*” – ‘Mă înfricoșez să nu-mi dea vreun blestem’ (fol. 49^v, 35-36; 147 b 29, Fac. 27:12). Format prin substantivarea participiului.

19. **Meshë, mesha** s. f. doar sing. ‘slujbă, liturghie’: „*Mesha* e kunorësë” – ‘Slujba cununiei’ (fol. 109^v, 44; 383 a 38) – din lat. *missa* (Matzinger 2006, 157).

20. **Mishërier(ë), mishërierja** s. f. doar sing. ‘milă, rom. veche mesereare’: „O Krisht, kī *mishërier* përmbi nē” – ‘O Hristos, să-ți fie milă de noi’ (fol. 11, 47-48; 21 b 2-3); „përse u forcuo *mishërierja* e ti përmbi nē” – ‘de ce se întări mila lui peste noi’ (fol. 8^v, 83-84; 15 b 31-32, Ps. 116:2) – lat. *miserere* (Çabej 2014, 338, Vătășescu 2006, 16), cuvântul s-a păstrat doar în albaneză și română, v. Vătășescu (2015).

³⁸ Vătășescu (2006, 15, nota 9) acceptă opinia lui Mihăescu că albaneza, foarte probabil, continuă pe varianta *altare*, pe când româna pe *altarium*.

³⁹ Primul verb este în persoana a III-a sing. a conjunctivului prezent activ, pe când al doilea la persoana a III-a sing. de la conjunctivul prezent pasiv. Conjunctivul în albaneză este mereu însoțit de particula *të*.

Derivat: **e përmishëriershime** ‘miloasă’ adj. f. sing., format din substantiv cu articolul prepus, prefixul *për-* și sufixul *-shimr.* „Ama *e përmishëriershime*, ti neve ñ anëmikut na defendo” – ‘Maica miloasă, apără noi de dușmani’ (fol. 10, 66-67; 17 b 14-15).

21. ***Munëg, munëgj** s. m., la Buzuku doar pl., ‘călugăr’: „O ju gjithë *Munëgj* e Remita, lutë për në” – ‘O, voi toți, călugări și eremiți, rugați-vă pentru noi’ (fol. 18^v, 13; 51 a 13) – din lat. *monac(h)us* (Demiraj 1999, 133, Matzinger 2006, 67).

22. **Me ndijjem** v., pas. **me klenë ndijjem** ‘a ierta’: „*Ndijeve* të keqtë popullit tit” – ‘Tertai răul poporului tău’ (fol. 9^v, 53-54; 15 b 7, Ps. 84:3); „Bekuom janë ata, qi atyne u *janë ndijjem* të këqiatë” – ‘binecuvântați sunt cei cărora le sunt iertate răutățile’ (fol. 16^v, 17-18; 43 a 14-15, Ps. 31:1); „Na tÿ të lusmë, Zot, *të ndijensb* fajetë e katetë e sherbëtorëvet tuve” – ‘Noi te rugăm pe tine, Doamne, să ierți vinile și păcatele servitorilor tăi’ (fol. 11^v, 61-63; 23 b 13-14) – lat. *indulgere* (Meyer 2007, s. v., Matzinger 2006, 155).

Derivate - **a. të ndijjem, të ndijyemitë** s. n. doar sing. ‘iertare’, ca obișnuit prin substantivarea participiului: „e tash mǎ nukë kanë *të ndijjem* ñ katit së tyne” – ‘dar acum n-au iertare pentru păcatul lor’ (fol. 102, 52-53; 353 b 6, Ioan 15:22); **b. ndijesë** s. f. doar sing. ‘iertare’: „për të lypunë *ndijesë* përpara Tinëzot” – ‘a cere iertare în fața lui Dumnezeu’ (fol. 89^v, 11; 303 a 8-9, Lev. 23:29). Format din rădăcina verbului *ndij-* + sufixul *-esë*. Un exemplu bun pentru a arăta cum s-a mers treptat spre cuvintele derivate cu afixe, în prima fază conviențuind cu cele formate prin conversiune. Trebuie să fie totuși destul de vechi, dacă luăm în considerație faptul că și termenul paralel tosc *ndëlesë* apare deja la Matrënga în anul 1592 (cf. Matzinger 2006, 155).

23. **Me ngushëlluom** v., pas. **me klenë ngushëlluom** ‘a consola, a mângâia’: „E shumë ñ Xhudhishit ishnë ardhunë tek Marta e tek Mëria, ata *me i ngushlluom* për të vëllat” – ‘Și mulți dintre iudei veniseră la Marta și Maria spre a le consola pentru fratele lor’ (fol. 58^v, 33-35; 183 a 27-29, Ioan 11:19); „e tash hinje se ai *ngushëllonetë*, e ti je munduom” – ‘și acum iată că el se mângâie, iar tu ești chinuit’ (fol. 48^v, 29-30; 143 a 24-25, Luc. 16:26); „e aj *ngushlluom* e gëzuom, tue pasunë shpënesë ñ tÿ” – ‘și el consolată și bucurat, având nădejde în tine’ (fol. 23^v, 84-85; 71 b 32-33, *Oratio*), un caz rar în care participiul este uzat într-o poziție sintactică proprie adjectivului – lat. *consolare* (Meyer 2007, 354; Vătășescu 2006, 26).

Derivate – **a. të ngushlluom** s. n. doar sing. ‘acțiunea de a consola, consolare, mângâiere’: „o na të jemi ngushlluom për *të ngushlluomit* taj e për të ñfalët” – ‘fie ca noi să fim mângâiați pentru mângâierea voastră și mântuirea’ (fol. 103^v, 15-17; 359 a 13-14, 2Cor. 1:6), format prin substantivarea participiului, se folosește paralel cu sinonimul afixat *ngushëllim*; **b. *i ngushlluom** adj. m. s., **e ngushlluome** adj. f. s., pl. **të ngushlluom** ‘consolat’, format prin adjectivarea participiului cu articolul prepus; **c. ngushëllim** s. m. sing. ‘consolare’, format din rădăcina verbului *ngushullo-* + sufixul *-imr.* „Kur Zotynë ktheÿ të zanëtë e Sionit, atëherë ÿ bām porsit *të ngushlluom*. Atëherë ÿ mbush goja jonë gazëmend, e gluha jonë *ngushëllim*” – ‘Când

Domnul nostru întorcea robii din Sion, atunci deveniram ca niște consolați. Atunci se umplu gura noastră de bucurie, și limba noastră de consolare’ (fol.11, 82-86; 21 b 28-30); **d. ngushulluos** adj. m. s. ‘consolator’, format din tema participiului *ngushulluo-* + sufixul *-s*: „aj Parakleti, qi do me thashunë Shpirti shenjt *ngushulluos*, të mos vinjë tek ju” – ‘Paracletul, ce vrea să spună Spiritul Sfânt consolator, nu o să vină la voi’ (fol. 78, 20-22; 257 a 17-19, Ioan 16:7); **e.** substantivat **Ngushullues** ‘Mângâietorul’: „E u të lutem Atët e t u apë një tjetërë *Ngushullues*” – ‘Și eu o să-l rog pe Tatăl și o să vă dea un alt Mângâietor’ (fol. 79^v, 65-66; 263 b 18, 19, Ioan 16:16); **f. çkushulluom** adj. m. sing. ‘disperat’, probabil din *ngushulluom* + prefixul *ç-*, care crea antonime sau un participiu în poziție adjectivală, ceea ce ar presupune existența unui verb „*me (klenë) çkushulluom” – ‘a (se) dispera’: „E muor Pjetërë e të dy bijtë e Xebedeit, e zū me u zemërkequnë e fort *çkushulluom*” – ‘Și lua cu sine pe Petru și pe cei doi fii ai lui Zevedeu, și prinse a se întrista și a se mâhni’ (fol. 64, 67-69; 205 b 18-20, Mat. 26:37); **g. të çkushulluom** s. n. sing. ‘disperare’, din *të ngushulluom* prin prefixul antonim *ç-* sau prin substantivarea participiului verbului presupus „*me (klenë) çkushulluom: Kur ju të shihni të këqiatë e *të çkushulluomitë*, që anshhtë thanë n Danielit profetë” – ‘Când voi o să vedeți răutățiile și disperarea ce s-a zis prin Daniel proorocul’ (fol. 92, 82-84; 313 b 31-33, Mat. 24:15).

24. **Pashkë, Pashka** s. f., pl. **Pashkë, Pashkët** ‘Paște’: „Nd atë mot ish afërë *Pashka* e Xhudhivet” – ‘în acel timp era aproape Paștele iudeilor’ (fol. 55^v, 75-76; 171 b 26, Ioan 2:13). Este atestat la ambele numere, ca în aceste exemple, pe care le găsim pe paginile următoare: „na qi festënë e *Pashkëvet* (genitiv pl.) me të madhe devocion çelebrojmë” – ‘noi ce sărbătoarea Paștilor cu mare devoțiune celebrăm’ (fol. 76, 67-69; 249 b 19-20, *Oratio*); „na qi festënë e *Pashkësë* (genitiv sing.) çelebruom” ‘noi ce sărbătoarea Paștelui celebrăm’ (fol. 76^v, 52-53; 251 b 6-7, *Oratio*) – din lat. *Pascha/ Pasqua* (Matzinger 2006, 230).

25. **Me pagëzuom** v., refl. **me u pagëzuom** ‘a boteza’: „e gjithë *klenë pagëzuom* ndë Moisesnë ndë nËgullët e ndë detit” – ‘și toți fură botezați întru Moise în nor și în mare’ (fol. 39^v, 19-20; 107 a 16-17, 1 Cor. 10:3) – conform Matzinger (2006, 84, 166) din lat. *baptizare*, cu toți dificultățile în evoluția fonetică puse deja în evidență și pentru rom. *a boteza*⁴⁰.

La verb aparține, cel puțin din punct de vedere semantic, și numele *bag(ë)m* ‘mir, agheasmă; hirotonisire; botez’, despre care de asemenea nu avem o etimologie definitivă. Noi ne atașăm în acest punct de Demiraj (1999, 135) după care cuvântul se poate explica fără greutate „als relativ frühe Rückbildung aus *pagëzuj*” (ca un derivat regresiv relativ timpuriu din *pagëzuj* ‘a boteza’), cum se acceptă în general și pentru rom. *botez* < *a boteza*. Având în vedere faptul că în primul document din

⁴⁰ Despre problemele în jurul acestei etimologii v. Vătășescu (2006, 16, nota 15). Ea repetă că „Forma din română și cea din albaneză se explică cu greutate din lat. *baptizare*” și menționează încercările făcute de Çabej și Mihăescu de a stabili o etimologie corectă.

dialectul tosc, adică în cartea lui Matrënga, s-a folosit cu acest înțeles cuvântul *pakëzim*, o formare internă din *pagëzônj* plus sufixul *-im*, nu ni se pare plauzibilă originea din greacă susținută și de Vătășescu⁴¹ (2006, 62). Influența greacă ar trebui să atingă în primul rând dialectul tosc în Sudul Albaniei cu care era în contact direct și pe care îl întrebunțau arbëreshi nu doar înainte de emigrare, ci și în țara lor nouă. De aceea, faptul că cuvântul *bag(ë)m* se găsește doar în ghegă întărește teza unei evoluții interne.

Derivat regresiv – **bagm, bagmi** s. m. doar sing. ‘botez, cf. rom. botejune’: „Qish lypnë? *Bagminë*. A do të pagëzônesh? Duo. N. Gjon, u tÿ të pagëzônj” – ‘Ce vrei? Botezul. Vrei să fi botezat? Vreau. N. Ion, eu te botez pe tine’ (fol. 25^v, 51-53; 79 b 5-6, *Exorcista cathecuminorum*). În această frază devin evidente relațiile semantice în sânul acestei familii de cuvinte.

26. **Prift, prifti** s. m., pl. **priftënë**⁴², **priftënit(ë)** ‘preot’: „Ti je *prift* për jetë të jetësë, porsî anshtë ordëni i Melkisedek” – ‘Tu ești preot în veac, cum este rânduiala lui Melchisedec’ (fol. 12, 30-32; 25 a 21-22, Ps. 109: 4); „oro për popullit, gojëtareja jonë, e për *priftënit*” – ‘Roagă-te pentru poporul, grăitoarea noastră, și pentru preoții’ (fol. 9, 47-48; 13 b 2-3, *Oratio*) – din lat. *presbyter* (Demiraj 1999, 133). Vătășescu (2006, 16, nota 14) subliniază că „Spre deosebire de limbile romanice occidentale, care continuă *presbyter*, în italiană, română și albaneză se continuă varianta populară *praebiter* (*prebiter*)”⁴³.

Derivat afixat – **priftëni, *priftënia** s. f. doar sing. ‘preoția’: „e ju porsî gurë ini fabrikuom [...] *priftëni* e shenjtuome” – ‘și voi ca niște pietre sunteți fabricați [...] preoție sfântă’ (fol. 76, 85-87; 249 b 34-36, 1Petr. 2: 5); „e atî dha *priftëninë* e gjindsë” – ‘și lui îi dădu preoția poporului’ (fol. 101, 40-41; 319 a 35, Eccles. 45:8). Din *priftën* + sufixul accentuat *-i*, compară *priftëri* cu rotacismul tosc la Matrënga (Matzinger 2006, 236), necunoscut în limba de azi.

27. **Qiell, qiellja** s.f. sing., pl. **qiell, qielltë**⁴⁴ ‘cer’: „U ngriti e shenë Mëri mbë *qiell*” – ‘S-a ridicat sfânta Maria la cer’ (fol. 9^v, 29-30; 15 a 21-22, Imn); „e vepëratë e duoret tuve janë *qielltë*” – ‘și lucrurile mâinilor tale sunt cerurile’ (fol. 17^v, 44-45; 47 a 37, Ps. 101:26) – din lat. *caelum* (Matzinger 2006, 67, 82, 83, dar la 179 din lat. pl. *caeli/ keli*). Vătășescu (2006, 15, nota 14) acceptă proveniența din lat. *caelum* pentru

⁴¹ După ea, în schimb, substantivele corespunzătoare au în albaneză și în română origine diferită: alb. *bagëm* ‘botez’ < v. gr. *báptisma*, rom. *botejune* < lat. **baptidio, -onis*.

⁴² Pronunțat *priftën*. Sunetul *-ë* final, sub influența dialectului gheg, nu se mai pronunță în albaneză. Prin articolul determinat *-itë* (< *i*, ca vocală care facilitează pronunțarea + desinența de plural *-itë*) înțelegem că acest proces începuse deja la Buzuku. Altfel am avea *priftënëitë* în loc de *priftënitë* *priftënit*.

⁴³ Matzinger (2006, 236) presupune și pentru română *preot*, o proveniență din lat. **prepto* pentru **praebitor*, o remodelare din lat. *pre(s)byter*.

⁴⁴ În albaneza modernă, masculin: *qiell, qielli*, pl. *qiej, qiejtë*, fiind transformarea unei anumite categorii a numelor feminine în masculine, un fenomen cunoscut în istoria limbii.

alb. *qiell* și rom. *cer*, subliniind că „Termenul are în amândouă limbile un sens religios și unul profan”.

Expresie – **regjënia e qiellët/ regjinia** sau **regjënia qiellsë** (rar) ‘împărăția cerurilor/ împărăția cerului’ (lat. *regnum caelorum*): „dera feliçe e regjinisë qiellsë” – ‘poarta fericită a împărăției cerului’ (fol. 12^v, 29-30; 27 a 24-25, Imn); „Mbë këtë shembëlltyrë anshhtë *regjënia e qiellët*” – ‘Ca această parabolă este împărăția cerurilor’ (fol. 39, 63-64; 105 b 16-17, Mat. 13:24). *Regjëni* < pl. *regjënj* ‘regi’ + -i ca mai înainte *priftëni* sau din *rej* + -ën⁴⁵, cum sugerează Matzinger (2006, 262). În albaneza veche s-a folosit cuvântul *rej* pl. *regjënj* din lat. **rēgis*/ lat. clasică *rēx*, -*gis* (Matzinger 2006, 262), pe când în limba modernă *mbret* ‘rege’ din lat. *imperato(r)* la fel ca rom. *împărat*. Din cauza aceasta expresia în limba literară sună: „mbretëria⁴⁶ e qiejve” – ‘regatul cerurilor’.

28. **Me shelbuom** v., pas. **me klenë shelbuom** ‘a salva, a mântui’: „përse pânë sytë e mī atë qi *kā me shelbuom* gjithë shekullinë” – ‘pentru că văzură ochii mei pe cel ce va mântui⁴⁷ toată lumea’ (fol. 13, 88-89; 29 b 36-37, Luc. 2:30); „na të jemi të denjë ñ kësi perikulli të katevet tinëve na *me klenë* dëlirunë e *shelbuom*” – ‘noi să fim demni de a fi curați și salvați din pericolul păcatelor noastre’ (fol. 30, 7-10; 85 a 4-6, *Oratio*); „*shelbomë*, e u të *jëm shelbuom*⁴⁸” – ‘mântuiește-mă și eu o să fiu mântuit’ (fol. 62, 53; 197 b 7-8, Ier. 17:14) – din lat. *salvare* (Matzinger 2006, 84).

Derivate – **a. të shelbuomit(ë)** s. n. doar sing. ‘salvarea’: „O Shejtitë e Tinëzot, denjoni gjithë ju me u lutunë për *të shelbuomitë* tanë e të gjithëkuoj” – ‘O, Sfinții Dumnezeului nostru, binevoii toți voi să vă rugați pentru salvarea noastră și a oricăruia’ (fol. 9, 63-64; 13 b 17-18, *Comemorarea tuturor Sfinților*), din substantivarea participiului; **b. *i shelbuom** adj. m. s., **e shelbuome** f. s. ‘salvat’: „e të i ndimonjë ajo mb atë jetë me klenë e *shelbuome*” – ‘și să-i ajute ca ea în viața cealaltă să fie salvată’ (fol. 26^v, 42-43; 83 a 34-35, *Oratio*), format prin adjectivarea participiului prin articolul prepus; **c. i shelbuom** s. m. ‘Mântuitor’, prin substantivarea adjectivului predecesor: „Konvertona, Zot, o *i Shelbuomi* ynë” – ‘Convertește-ne, Doamne, o Mântuitorul nostru’ (fol. 13, 2-6; 29 a 2, *Oratio*); „e të gëzonetë shpirti

⁴⁵ Sufix născut prin interpretarea derivatelor de tip *priftëno* ca fiind format din *prift* + -*ënō*. La Buzuku mai găsim *miqëni* ‘prietenie’ din *miq* ‘prieteni’ și *fëlliqëni* ‘murdărie, spurcăciune’ din *fëlliq* ‘a spurca’.

⁴⁶ *Mbretëri*, în ghegă *mbretëni*, format din toska *mbretër*/ geg *mbretën* (pl. lui *mbret*) + -i, ceea ce ne face să gândim ca și rom. *împărăție* ar fi putut urmări acest model: pl. *împărați* + -ie, închiderea vocalei *a* în *ă* fiind o consecință a deplasării accentului, fenomen cunoscut și în albaneză. V. și Arapi (2012, 127).

⁴⁷ Lit. are *a mântui* (cf. rom. veche).

⁴⁸ Buzuku a întrebuințat conjunctivul și cu sensul de viitor: *të jëm shelbuom* este formal persoana întâia a conjunctivului prezent. Despre această funcție de conjunctiv care nu mai apare nicăieri după el în albaneză, ci mai degrabă în megleno-română potrivit lui W. Fiedler, v. Arapi (2010, 18-24).

em m̄ Tenëzonë të shëlbuominë tem” – ‘și să se bucură duhul meu de Dumnezeu, Mântuitorul meu’ (fol. 31^v, 56-57; 91 b 9-10, Luc. 1:47); **d.** sinonim cu ultimul este **shelbuos, shelbuosi** s. m. ‘Mântuitorul’: „O Jezu Krisht, *shelbuosi* i gjithë shekullit” – ‘O, Iisus Hristos, Salvatorul lumii întregi’ (fol. 19, 88-89; 53 b 36, *Oratio*); „regji ordhënoi [...] për të nderunë Zot Zotnë e Danielit, përse ai anshtë *shelbuosi* e *shpëtuosi*” – ‘regele porunci [...] de a onora pe Domn Domnul lui Daniel, fiind că el este mântuitorul și salvatorul’ (fol. 60^v, 49-53; 191 b 3-6, Dan. 14:42). Derivat din tema participiului + -s.

În ultima frază pe lângă împrumutul latinesc *shelbuosi* stă și cuvântul băștinaș *shpëtuosi*, cauzând o tautologie. Probabil un exemplu pentru felul în care cuvintele autohtone încep să primească și accepțiuni religioase. În general, paralel cu *shelboj* e *të shëlbuomitë*, care au fost de la început și continuă să fie doar termeni exclusiv creștini, Buzuku a folosit de asemenea sinonimele profane **shpëtoj** și **të shpëtuomitë**: „O Zot, *shpëto* shpirtinë tem” – ‘O, Doamne, izbăvește sufletul meu!’ (fol. 19^v, 76; 55 b 20, Ps. 114:4); „ti tue klenë të lutunitë tanë e *të shpëtuomitë* tanë” – ‘fiind tu rugăciunea noastră și salvarea noastră’ (fol. 30, 4-7; 85 a 3-4, *Oratio*).

Se dovedește și aici schema principală: formarea numelor abstracte de acțiune prin substantivarea participiului (conversiune), apoi tot din participiu formarea adjectivelor prin articolul prepus și substantivarea celor din urmă. Pe lângă aceasta se dezvoltă mereu mai mult și derivarea prin afixe.

29. **I shen/ i shendë** adj. m. sing., **e shenë** f. sing. ‘sân’, pus mereu în fața unui substantiv, și **shenjhtë** adj. m. sing., **shenje** f. sing., pl. **shenjhtë** inclusiv o singură dată **shenjhtënë**⁴⁹ ‘sunt’ în amândouă poziții. Este unul dintre termenii religioși principali:

– „O e *shenë* Mëri hīrplota” – ‘O, tu, sfânta Maria⁵⁰ plină de har’ (fol. 9, 1; 13 a 1) este fraza cu care se deschide cartea lui Buzuku; „i *Shen* Pjetri” – ‘Sân Petre’ (fol. 24, 69; 73 b 20); „i *Shen* Gjon Gojëarti” – ‘Sân Ion Gură de aur’ (fol. 26^v, 6-7; 83 a 5-6); „e me *u*a rekorduom *η* testamentit *shenjhtë* së tī” – ‘și de a le aminti de legământul său cel sfânt’ (fol. 9, 23-24; 13 a 20); „Pr emënë të kryqës *shenje*” – ‘În numele crucii sfânte’ (fol. 24^v, 56-57; 71 b 9-10, Benedictio salis); „*Shenjeja* Mëri, lutu për nē [...] *Shenjti* Mëhill, lutu për nē” – ‘Sfânta Maria, roagă-te pentru noi [...] Sfântul Mihai, roagă-te pentru noi’ (fol. 18, 38, 43; 49 a 30, 34); „përse na t ishñjim *shenjhtënë*, pā *ndonjë* kat përpara faqesë tī *ndë* karitat” – ‘ca noi să fim sfinți, fără de păcat în fața lui în caritate’ (fol. 101, 74-75; 349 b 24-26, Efes. 1:4) – din lat. *sānctus* (Matzinger 2006, 85) ca în română.

⁴⁹ După Matzinger (2006, 200), care se bazează pe Klingenschmitt, un derivat „mit individualisierendem *n*- Suffix” (cu sufixul individualizant *-n*).

⁵⁰ Mai aproape de dialectala *Sīnmāriž*.

Articolul prepus dezvăluie vârsta înaltă a cuvântului *i shen*. Un alt indiciu este varianta foenică *i, e shendë*, născută prin asimilarea $t \rightarrow d$, pe care am constatat-o în cinci cazuri.⁵¹

Derivate - **a. shenjt, shenji** s. m., pl. **shenjtë, shenjtîtë** ‘sfânt’, prin substantivarea adjectivului: „Komemoraciona e gjithë *Shenjtet*. O *Shenjtîtë* e Tinëzot” – ‘Comemorarea tuturor sfinților. O Sfinții Demnezeului nostru’ (fol. 9, 62-63; 13 b 16-17); **b. me (u) shenjuom** v. ‘a (se) sfinți’, din *shenjt* + sufixul *-o*, foarte răspândit în formarea verbelor: „Ajo qi anshhtë pā burë, kã kujdes atyne kafshëve qi janë të Tinëzot, përsë ajo *të shenjtonetë* ñ korpit edhe ñ shpirtit” – ‘cea care este fără bărbat, are grijă de cele ale Domnului, ca ea să se sfințească de trupul și de duhul’ (fol. 108, 69-71; 377 b 19-20, 1 Cor. 7:34); **c. i shenjuom** adj. m. sing., **e shenjuome** f. sing. ‘sfințit’, format prin adjectivarea participului: „e ju porsî gurë ini fabrikuom [...] *priftëni* e shenjuome” – ‘și voi ca niște pietre sunteți făcuți [...] preoție sfințită’ (fol. 76, 85-87; 249 b 34-36, 1Petr. 2:5); **d. shenjtëni** s. fem. doar sing. ‘sfințenie’, din pl. *shenjtëni* + *-i* ca *priftëni*: „pā ñmner na atî të sherbenjim, ñdë *shenjtëni* e nde e dërejtë përpara tî, për gjithë dittë tonë” – ‘fără frică noi lui să-i slujim, în sfințenie și în dreptate înaintea feței sale, în toate zilele vieții noastre’ (fol. 9, 29-31; 13 a 24-26, Luc. 1, 74-75); **e. me shenjtënuom** v., pas. **me klenë shenjtënuom** ‘a sfinți’, sinonim cu verbul predecesor *me shenjuom*, format din *shenjtëni* + *-o*: „përsë të dînë gjindja se u jam Zotynë [...] e *të jem shenjtënuom* ñdër jû” – ‘căci să știe lumea că eu sunt Domnul vostru [...] și să fi sfințit între voi’ (fol. 56^v, 63; 175 b 16, Iez. 36:23); **f. i shenjtënuom** adj. m. sing. ‘sfințit’, format prin articolul prepus din participiu: „E ata të grëshitenë populli *i shenjtënuom* e i shpërblenë ñ Sinëzot” – ‘Și ei o să se cheme popor sfințit și răscumpărat de Domnul lor’ (fol. 66^v, 31-33; 215 a 28-29, Is. 62:12); **g. të shenjtënuom** s. n. doar sing. ‘sfințire’ (o singură dată): „E tash tue klenë shpëtuom ñ katit e u bătë sherbëtorëtë e Tinëzot, kini frujtitë taj ñde *e shenjtënuom*” –

⁵¹ Iată: „me u nderunë *i shendë* Pandeliu” – ‘ca să fie onorat sfântul Pantelimon’ (97^v, 77-78; 335 b 27, *Oratio*); „O Zot, na qi me të lutunit të t meritomit *Shendë* Gjergjit” – ‘O, Doamne, noi ce prin rugarea Sfântului Gheorghe meritat’ (fol. 94^v, 90 și următoarele; 323 b 37 și urm., *Oratio*), iar câteva rânduri mai departe: „tÿ tue t u lutunë *i Sh. Gjergji*” – ‘la tine rugându-se Sfântul Gheorghe’ (fol. 95, 10; 325 a 9); „E kÿ kle ati *i shendë* Petronilësë” – ‘Și acesta era tatăl sfintei Petronela’ (fol. 26, 69-70; 81 b 19, în genitiv, altfel *e shendë*). Ultimele cazuri poartă indicii importante pentru etimologizarea cuvântului *Shëndërtat* ‘Trinitate’, care după Çabej (2006, 53-54) este o compoziție internă din shen/ shën + teritat/ tëritat < lat. *trinitatem* și nu împrumut din lat. *sancta trinitatem*. Dovezile din Buzuku, două în total, susțin această ipoteză: „O *shendë Trinitati*, një i vetëmë Zot, kî mishërier ñ nesh” – ‘O, sfântă Treime, singur Domn, ai milă de noi’ (fol. 18, 35-37; 49 a 28-29, litanie); „ñ së përzanit së këtu sakramenti *e shendë Teritati* i jetësë glatë neve na kloftë ñde e rëfyem përherë” – ‘din acceptarea acestui sacrament sfânta Treime a vieții lungi să ne fie nouă mereu arătată’ (fol. 83, 33-35; 277 a 28-31, *Oratio*). Se vede aici foarte bine și asimilarea regresivă $t \rightarrow d$ (v. și Vătășescu 2006, 31).

‘Dar acum, fiind izbăviți de păcat și făcându-vă robi ai lui Dumnezeu, aveți roada voastră spre sfințire’ (fol. 85, 51-53; 285 b 6-8, Rom. 6:22).

30. **Shenjtuar** s. m. sing. ‘sanctuar, locaș’, apare o singură dată în locativ: ‘zdrît fațenë tande përm̃bî *shenjtuart* tand’ – ‘luminează fața ta peste locașul tău’ – din lat. *sānctuārium*.

31. ***Me shëkruom** v. ‘a sfinți’: në fet tande *atë shekrove* ‘în (numele) credinței tale pe el sfințiși’ (fol. 97^v, 79; 335 b 28, Oratio) – din lat. *sacrare* (Vătășescu 2006, 30).

Derivat - **a. e shekruome** adj. f. sing.: ‘o Virgjëna *e shëkruomë*’ – ‘o, Fecioară sfințită’ (fol. 10, 4-5; 17 a 4), din adjectivarea participiului; **b. të shëkruomitë** s. n. sing. ‘sfințirea’: ‘Nd atë mot *Û* bā *të Shëkruomitë* e rī *ṃ* Jeruzalem të klishësë’ – ‘Atunci se făcu noua sfințire la Ierusalim a bisericii’ (fol. 61, 59-61; 193 b 12-13, Ioan 10:22), format prin substantivarea participiului. Ca sinonim a fost folosit și împrumutul italianesc *me santifikuom* și derivatele lui.

32. **Shpirt, shpirti** s. m. sing., pl. **shpirtëna, shpirtënatë** ‘suflet, duh’: ‘Lavdi tÿ kloftë, qî je lēm *ṇ* Virgjënet [...] e jet përherë me Atët bekuom e me *Shpirtinë* shenjtë’ – ‘Slava ție, că ești născut de Fecioara [...] și rămâi mereu cu Tatăl binecuvântat și cu Sfântul Duh’ (fol. 9, 4-7; 13 a 3-6); ‘Lavdi kloftë Atit e Birit e *Shpirtit* shenjtë’ – ‘Slavă să fie Tatălui și Fiului și Duhului Sfânt’ (fol. 10, 56-58; 17 b 7-8); ‘E kâ me pushuom përm̃bî *të shpirti* i Tinëzot’ – ‘Și se va odihni⁵² peste el duhul lui Dumnezeu’ (fol. 14^v, 35-36; 35 a 28-29, Is. 11:2); ‘*Shpirtënatë* e atyne qî janë shkuom *ṇ* këso jete pushofshinë *ṇ* paq’ – ‘Sufletele acelora care au plecat din această viață să se odihnească în pace’ (fol. 10, 48-50; 17 b 3-4, Oratio) – din lat. *spiritus* (Matzinger 2006, 184).

Derivat prin analogie – **të shpirtuomitë** s. m. pl. ‘asupriți de diavolul’: ‘e tue shëndoshunë gjithë *të shpirtuomitë*, përse Zotynë ish me të’ – ‘și vindecând pe toți cei asupriți de diavolul, căci Dumnezeuul nostru era cu el’ (fol. 74, 48-50; 241 b 3-4, Fapte 10:38).

La autorii posteriori găsim și sinonimul *frymë*. Buzuku folosește doar *shpirt*.

33. **Virgjënë, virgjëna** s. f., pl. **virgjëna, virgjënatë** ‘virgină, fecioară, vergură’: ‘E bekuomeja Ama e Tinëzot Mëri *Virgjëna* për jetë të jetësë’ – ‘Binecuvântata Maica Domnezeului nostru Fecioara Maria în vecii vecilor’ (fol. 9, 43-44; 13 a 36-37); ‘Shenjteja *Virgjënë* përm̃bî gjithë virgjënatë, lutu për ne’ – ‘Sfânta Fecioară peste toate fecioarele, rogă-te pentru noi’ (fol. 18, 41-42; 49 a 32-33, litanie) – din lat. **virginis*, lat. clasică *virgō* (Matzinger 2006, 180).

34. **Virginitat, *virgjinitati** s. m. ‘feciorie, virginitate’ (doar de două ori): ‘Zot [...] për *virgjinitatit* të zonjësë shenë Mëri, tÿ të lusmë’ – ‘Doamne [...] de dragul fecioriei doamnei sfinte Maria, pe tine te rugăm’ (fol. 10^v, 52-55; 19 b 6-8, Oratio); ‘Kë me lēm për të vërtetë birë, e *ṇ virgjinitatit* sote s kë me pasunë ndonjë brigë’ –

⁵² Literal: ‘are a odihni’.

‘Vei naște adevărat fiul și fecioria ta n-are să aibă nicio stricăciune’ (fol. 14^v, 6-8; 35 a 5-6) - din virginitate(m) (Jorgaçi 2001, 200)⁵³.

35. **Ungjill, ungjilli** s. m. doar sing. ‘evanghelie’: „u juve **u** banj me ditunë *Ungjillë* qi u juve paç predikuom” – ‘eu vouă vă aduc la cunoștință Evanghelia pe care eu vouă o binevestisem’ (fol. 86, 85-87; 289 b 34-35, 1 Cor. 15:1); „E këtu ndjek *Ungjilli* shenjhtë porsi shkroç Matheç” – ‘Și aici urmează sfânta Evanghelia cum scrise Matei’ (fol. 25, 48-49; 77 b 3-4) – din lat. **evangelum* (Çabej 2006, 203). Etimologia conține câteva probleme, deși sigură⁵⁴. Româna a pierdut cuvântul latinesc *evangelium*, dar a păstrat scriptura (Vătășescu 2006, 28-29).

36. **Ûpeshkup, ùpeshkupi** s. m. sing., pl. **ùpeshkupejn/ ùpeshkupenj, ùpeshkupejntë/ ùpeshkupenjtë** ‘episcop’: „Për të vërtetë na ñ së këtilli *ùpeshkup* patm nevojënë” – ‘Adevărat noi de un astfel de episcop avurăm nevoie’ (fol. 107, 51-52; 373 b 5-6, Evr. 7:26); „**Ñ** atë mot **u** mbëlodhnë *ùpeshkupejntë* e farizejtë me bām kshill” – ‘Pe vremea aceea s-au adunat episcopii și fariseii a se sfātu (între ei)’ (fol. 62, 69-70; 197 b 23-24, Ioan 11:47) – din lat. *episcopus* (Vătășescu 2006, 29).

Derivat – ***ùpeshkupi, ùpeshkupia** s. f. doar sing. ‘episcopat’: „**u** baftë vendi i tyne i shkretë, e mos **u** gjetë kush të i jesë mbrenda, e *ùpeshkupinë* e tî e martë një jetërë” – ‘Facă-se țara lor pustie, și să nu se găsească cine să rămână în ea, și episcopatul lui să-l ia altul’ (fol. 94^v, 48-51; 323 b 3-5, Fapte 1:20). Apare de trei ori doar această formă de acuzativ singular articulat din *ùpeshkup* cu sufix *-i* accentuat.

37. **Me ùruom** v. ‘a se ruga, a ruga pe Dumnezeu’: „E përherë pā të pushuom *tue ùruom*” – ‘Și pururea neîncetat rugând’ (fol. 46, 27-28; 135 a 24, 1Tes. 5:17). Rădăcina verbului apare și cu varianta *or-*, care este mai aproape de sursa latină *orāre* (în raportul 3 cu 10 față de varianta *ur-*). De exemplu: „*oro* për popullit, gojëtareja jonë, e për priftënit” – ‘roagă-te pentru popor, rugătoarea noastră, și pentru preoți’ (fol. 9, 47-48; 13 b 2-3).

O dată chiar în aceeași frază se găsesc ambele forme una după alta, iar apoi și sinonimul *me u lutunë*. „E **u** larguo pak, rā poshtë me faqe, *tue ùruom*, e *tue thashunë* [...] Bdini e *ùroni* [...] E përhapë vote të dytënë herë, e *orou*, *tue thashunë* [...] vote edhe e **u** *lut* të tretënë herë” – ‘Și se îndepărtă puțin, căzu cu fața la pământ, rugându-se și zicând [...] Privegheați și vă rugați [...] Iarăși se duse a doua oară, și se ruga, zicând [...] se duse a se ruga și a treia oară’ (fol. 64, 72-74, 80, 83-84, 89-90; 205 b 23-24, 29, 31-32, 36-37, Mat. 26:39-44). În general, verbul respectiv se

⁵³ Cf. (*e*)*reditat, fragjilitat, karitat, kasitat*, de pildă: „e ndë pjesët të Zotit tim e ndë *ereditatit* të tî” – ‘și în partea Domnului meu și în moștenirea sa’ (fol. 11, 42-43; 21 a 39, Ecles. 24:13); „Epna ndimë, o i mishëriershimi Zot, *fragjilitatit* tinë” – ‘Ajută, o Doamne milos, slăbiciunea noastră’ (fol. 11, 52-53; 21 b 6-7, *Oratio*). În contrariu cu *virginitat* după Jorgaçi (2001, s. v.) din it. veche *ereditate, fragjilitate, caritate, castitate*.

⁵⁴ Çabej (2006, 203) relatează trei probleme, între care reflexul sunetului inițial latinesc *e ca u* în albaneză. Vrem să subliniem că la termenul următor *ùpeshkup* < *episcopus* observăm același proces.

întrebuințează de autor în paralel cu cuvintele autohtone *me u lutunë* și *me u nfulunë* - din lat. *orāre* (Çabej 2006, 208). Bazându-se pe Densusianu, Çabej sublinează că *orāre* a însemnat în latina vulgară și *a ura*, cum este azi în română și albaneză. Vătășescu constată: româna a continuat *orare* și *rogare*. Albaneza a împrumutat numai *orare* [...] În albaneza actuală are exclusiv sensul de ‘a ura, a dori binele, a binecuvânta’ [...] Accepțiunea de origine este conservată de derivatul *uratë* ‘rugăciune’. [...] În dialectul aromân, totuși, verbul *or* are amândouă sensurile: ‘a (se) ruga’ și ‘a dori cuiva bine, a ura’ (Vătășescu 2006, 25).

Derivat – **oratë, orata** s. f., pl. **oratë, oratëtë** ‘rugăciune’: „Zot, ëndiglo *oratënë* teme” – ‘Doamne, ascultă rugăciune mea’ (fol. 9, 51-52; 13 b 5-6, se repetă de mai multe ori). Dar ca titlu la începutul unei rugăciuni Buzuku folosește originalul latinesc *Oratio*. În afară de acestea, el a folosit și *të lutunit*, pe care l-am analizat mai sus. În limba modernă cuvântul *uratë* cu *u-*, diferit de Buzuku unde găsim doar *oratë*, a căpătat și sensul de ‘binecuvântare’, fiind sinonim cu *bekim*. Conform Çabej (2006, 208) o formație internă din *oro-* + *-atë* (sufix), neexistând niciun motiv de a se referi la o bază latină *-atā* sau *-atum*.

Un grup aparte îl alcătuiesc numele religioase, din care le amintim pe cele mai importante:

1. **Mëri**, s. f., articulat **Mëria**⁵⁵ ‘Maria’: „O e shenë *Mëri* hîrplota” – ‘O, tu, sfânta Maria plină de har/ *gratia plena*’ (fol. 9, 1; 13 a 1)⁵⁶; „Bekuom je, o *Mëri*, Ama e atî qî leve” – ‘Binecuvântată ești, o, Maria, mama celui ce născuși’ (fol. 9, 10-11; 13 a 9); „E tha *Mëria* engjëllit” – ‘Și spuse Maria îngerului’ (fol. 14, 75; 33 b 25, Luc. 1:34) – din lat. *Maria*.

2. **Jezu**⁵⁷ s. m. sing., **Krisht, Krishti** s. m., pl. neart. **Krishtëna, Jezu Krisht, Jezu Krishti** s. m. sing., **Krishti Jezu** s. m. sing. ‘Iisus, Hristos, Iisus Hristos, Hristos Iisus’: „E *Jezu* u tha atyne” – ‘Și Iisus zise lor’ (fol. 39, 11; 105 a 9-10, Mat. 8:26); „O *Krisht*, kî mishërier” – ‘O, Hristos, ai milă’ (fol. 9, 50; 13 b 43); „e u tha se u nukë jam *Krisht*” – ‘și spuse lor că eu nu sunt Hristosul’ (fol. 30v, 77-78; 87 b 27-28); „tue ndigluom Gjoni ndë burg vepëratë e *Krishtit*” – ‘auzind Ioan în închisoare despre faptele lui Hristos’ (fol. 30v, 16-17; 87 a 14-15, Mat. 11:2); „Përse kanë me u ngritunë *Krishtëna* të rëshim e profetë të falsa” – ‘Căci se vor ridica⁵⁸ hristoși mincinoși și prooroci falși’ (fol. 92v, 15-16; 315 a 13-14, Mat. 24, 24); „qî edhe presmë Shelbuosinë tanë *Jezu Krishtnë*” – ‘de unde și așteptăm Mântuitorul nostru Iisus Hristos’ (fol. 92, 12-13; 313 a 10-11, Filip. 3:20); „Vëllazënë, ata të vetë të

⁵⁵ Declinarea articulată: nom. *Mëria*, gen. + dat. *Mërisë*, ac. *Mëriñë/ Mërit* (o dată la fol. 14), abl. *ñ Mëriet* (*ñ* ‘din’ este prepoziția care însoțește ablativul), mereu accentuat pe *i*. Nearticulat apare numai în nominativ.

⁵⁶ Sunt cuvintele cu care se deschide Liturghierul lui Ion Buzuku.

⁵⁷ Declinarea articulată: gen. + dat. *Jëzut*, ac. *Jëzúnë*, abl. *Ñ Jëzut* (*Naxareno*). Nearticulat doar în nom. *Jëzú*.

⁵⁸ Literal ‘are a se ridica’, cf. rom. veche.

klenë kloftë ndë jū, qi anshtë ndë *Krishtnë Jezu*’ – ‘Fraților, acea dispoziție să fi fost în voi, care este în Hristos Iisus’ (Fol. 63^v, 44-46; 203 a 39-40, Filip. 2:5) – din lat. *Christus* (Matzinger 2006, 161) și *Jesus*⁵⁹.

Mai multe denumiri sunt folosite direct în latină ca: *Psalmus*, *Oratio*, *Oratio post communionem*, *Oratio supra populum*, *Deo gratias*, *Ad primam*, *Ad Tertiam*, *Antifena* (cf. *antiphōna*) etc. Bineînțeles, și termenii ecleziastici latinești care fac parte de orice fel de liturghie din tradiție: *Amen*⁶⁰, *Aleluja* (cf. *alleluia*) etc.

Încercând să construiască o cronologie, Demiraj (1999, 133) stabilește că acest strat de împrumuturi se întinde până la perioada romană timpurie, în secolele VII-VIII. Pe baza schimbărilor fonetice se poate merge mai în detaliu și se poate constata că anumite latinisme ca *bekoj*, *kryq*, *meshë* ș.a.m.d., pe care le găsim în textele religioase din albaneza veche, au intrat în limbă deja între secolele IV-VI. Vechi sunt de asemenea și câteva grupuri de cuvinte care de-a lungul timpului s-au redus la o singură denumire, de pildă *kërsbëndella* < *Christi natale*, păstrată ca atare doar în albaneză, și *këlshejt* < *calica-sanctu*.

III. Împrumuturi din italiana sau dalmata veche

Un grup deosebit în lexicul așa-numitului liturghier al lui Buzuku îl constituie împrumuturile din limba italiană și dalmată veche. Demiraj (1999, 133-134) rânduiește pe mai mulți termeni folosiți în textele pentru credincioșii catolici provenind din aceste limbi, care în cursul timpului și mai ales cu ajutorul liturghiei au intrat și în limba populară. Noi am descoperit următoarele la Buzuku:

1. **E amëshuome** adj. f. sing., mereu în legătură cu cuvântul *jeta* sau *gjella*⁶¹ ‘viața’ – din it. *immenso* ‘veșnic’ (Meyer 1891, s.v.).

2. **Kjem**⁶² s. f. ‘tămâie’ – din it. veche *tigname* (Demiraj 1999, 134).

3. **Komemoraciona** s. f. sing. ‘Comemorare, Pomenire’: *Komemoraciona* e gjithë Shenjtet ‘Pomenirea tuturor sfinților’ (fol. 9, 62; 13 b 16, se repetă des) – din it. *commemorazione* (Jorgaqi 2001, 99).

4. **Lëmoshënë, lëmoshëna; lëmoshënatë**⁶³ s. f. ‘pomană’, etimologie discutată. Çabej (2014, 224) – din it. *limosina*, Demiraj (1999, 134) – din romana

⁵⁹ Pentru transcrierea numelui *Jesus Christus* în română v. Munteanu (2008, 487 *passim*).

⁶⁰ În catehismul tosc al lui Matrënga sub forma *amin* împrumutată din greacă paralel cu cea vernaculară *ashu keloftë* ‘așa să fie’ (Matzinger 2006, 171). O excepție, dat fiind că din primele texte terminologia religioasă în albaneză nu arată diferențe semnificative.

⁶¹ Acest sens al cuvântului a dispărut în limba albanezilor din Balcani și se păstrează doar la arbăreșii din Italia. La Buzuku *jeta* și *gjella* apar ca sinonime.

⁶² În afară de nominativ sing. neart. *kjem* Buzuku a folosit și genitiv sing. art. *kemsë*, de unde tragem concluzia că e vorba despre un nume feminin devenit în limba modernă masculin.

⁶³ În limba modernă și literară *lëmoshë*, *lëmosha* s. f., pl. *lëmosha*, *lëmoshat*.

timpurie-it. veche *elemosina*, din it. populară sau venețiana *lemosina* (Jorgați 2001, 113).

5. **Patriarkë, patriarkëtë** s. m. pl. ‘patriarhi’ – din lat. *patriarcha(m)* sau it. *patriarca* (Jorgați 2001, 146).

6. **Pistullë, pistulli** s. f. doar sing. ‘epistolă’ – din it. veche *pistola* (Jorgați 2001, 151).

7. **Me predikuom** v. ‘a predica’ – din it. *predico* (Meyer 1891; s.v., Jorgați 2001, 154).

8. **Predikatori** s. m. ‘predicator’ – din it. *predicatore* (Jorgați 2001, 154).

9. **Profetë, profeta** s. f., pl. **profetë, profetëtë** ‘profet, prooroc’: „Kanka e Xakarisë *profetë*” (fol. 9, 11; 13 a 10) – din lat. *propheta(m)* sau it. *profeta* (Jorgați 2001, 157-158).

Derivat – **profeti** s. f. sing. neart., pl. **profetëtë**: „e në ɥ sosshinë *profetëtë*” – ‘chiar dacă o să piară profețiile’ (fol. 40^v, 70; 111 b 20-21, 1 Cor. 13:8). După părerea mea din *profeta* + -i ca o formație internă, deși Jorgați (2001, 157 cu bibliografie), care citește *profeci* (profeții), pledează pentru originea italienească.

10. **Me profetixuom** v. ‘a profetiza’ – din it. *profetizzare* (Jorgați 2001, 158).

11. **Religjon** sau **relixhona** s. f. ‘religie’: „Ti të denjonesh, zotnë Papë e Apostojet me gjithë ordënit të shenjtësë Klishë ndë shenjte *religjon* me ruojtunë e me konservuom, tÿ të lusmë” – ‘Tu să te binevoești, pe Papă și Apostoli cu toată ordinea sfinte Biserici în sfânta religie a le păzi și conserva, pe tine te rugăm’ (fol. 18^v, 75-78; 51 b 27-28, litanie) – din it. *religione*⁶⁴ (Jorgați 2001, 164).

Ajungem la concluzia că Buzuku a întrebuintat trei sinonime pentru noțiunea de religie: *besë, fe* și cuvântul italianesc *religjon*.

12. ***Remit, remita** m. pl. ‘eremiți’: „O ju gjithë *Munëgj* e Remita, lutī për në” – ‘O voi toți călugări și eremiți, rugați-vă pentru noi’ (fol. 18^v, 13; 51 a 13) – din venețianul *remito* (Jorgați 2001, 165). Mai înainte Çabej (1996, 405) din lat. *-it*, ceea ce înseamnă din latină întărit de italiană.

Cu acest termen se încheie ierarhia ecleziastică (*priift, munëgj, eremita* și *ɥpesbkup*) care este toată împrumutată din latină, cuvinte care „după Çabej și Mihăescu, vorbesc despre caracterul urban al influenței latine asupra albanezei. În română termenii legați de organizarea ecleziastică au dispărut” (Vătășescu 2006, 29).

⁶⁴ Buzuku s-a folosit de acest cuvânt și într-un alt loc: „aī anshtë për të mitunë sherbëtura e *religjona* e tī. *Religjona* do me klenë [...]” – ‘degeaba este slujirea și religia sa. Religia trebuie să fie [...]’ (fol. 78, 74-76; 257 b 25-27, Iac. 1:26). În primul caz apare în original grafia *relizjon*, iar aici *religjona*. Çabej a transcris în ambele cazuri cu *gj* (gh), adică *religjon/ religjona*, semnând și dubletele *religjon, religjōn* (1968, 51, nota r. 27), pe când Ressuli (1958, 249) în primul pasaj *religjona* și în al doilea aici cu *xb{dj}:relixhona*. Suntem de părere că este vorba de un împrumut italianesc. Se poate, de asemenea, că cuvântul italianesc i s-a suprapus celui latinesc.

13. **Resushitoi** v. perf. simplu ‘învia’ (fol. 13^v, 84; 31 b 36, Antifena) – din it. *resuscitare* (Jorgaçi 2001, 167).

14. **Sakrament, sakramenti** s. m., pl. **sakramentat(ë)** ‘sacrament’ – din it. *sacramento* (Jorgaçi 2001, 170).

15. **Sakratë** adj. doar sing. (o dată): „Ata, Zot qi për dhunëtijë tande përzanë *sakratë* misteria” – ‘Cei, Doamne, care datorită darului tău primesc sacrele mistere’ (fol. 38^v, 58-59; 103 b 11-12, *Oratio*). Cuvântul obișnuit este *i, e shëkrum* (v. mai sus) – din it. *sacra*.

16. **Sakrificio, sakrifici** s. f., pl. **sakrificiat(ë)** ‘sacrificiu’ – din it. *sacrifizio* (Jorgaçi 2001, 171).

17. **Me sakrifikuom** v. ‘a sacrifica’ – din it. *sacrificare* (Jorgaçi 2001, 171).

18. ***Me santifikuom** v. ‘a sfinți’: „U *të santifikonj* emënitë tem të madhtë” – ‘Eu o să sfințesc numele meu cel mare’ (fol. 56^v, 60-61; 175 b 13-14, Iez. 36:23) – din it. *santificare* (Jorgaçi 2001, 172).

Derivat - **e santifikuome** adj. f. sing. ‘sfințit’, doar o dată: „E ashtu *u* firmuoshë ndë qytet *të santifikuome*, e ashtu pushova; e ndë Jerusalem anshtë shkambi em” - ‘Și așa mă opri în orașul sfințit, și așa mă odihnii; și în Ierusalim este stâncul meu’ (fol. 10^v, 42-44; 19 a 36-38, Ecles. 24:11-12), format prin adjectivarea participiului.

19. **(E)vangjelista** s. m., pl. **vangjelista** ‘evangelist’ – din it. *evangelista* (Jorgaçi 2001, 70).

20. **Me vangjelixuom** v. ‘a evangheliza’ – din it. veche *vangelizzarsi* (Jorgaçi 2001, 197).

Cercetarea tuturor împrumuturilor romane în opera lui Buzuku este o datorie pentru viitor.

IV. Împrumuturile de origine greacă

Împrumuturile din greacă sunt nu doar minimale, ci aproape universale. Deși originea grecească pentru anumite cuvinte este absolut clară, nu se exclude posibilitatea ca autorul nostru să le fi luat din textele latine sau italiene contemporane.

1. **Apostolo** s. m. nearticulat, pl. **apostoj/ apostoje, apostojt/ apostojtë** ‘apostol’: „u tue mos klenë i denjë me *u* grishunë *apostolo*” – ‘eu nefiind vrednic să mă numesc apostol’ (fol. 86^v, 17-18; 291 a 14-15, 1Cor. 15:9): „tue pasunë gjegjunë *Apostojtë* qi ishnjinë *m* Jeruzalem, se” – ‘auzind apostolii care erau în Ierusalim că’ (fol. 80^v, 58-59; 267 b 12-13, Fapte 8:14) – etimologie discutată. Matzinger (2006, 185) pentru cuvântul *apostol* folosit de Matrënga în catehismul lui ortodox în toscă stabilește originea din gr. ἀπόστολος, dar Meyer (1891, s. v.) și alți autori îl consideră un împrumut italianesc (Jorgaçi 2001, 44).

În text se folosesc de mai multe ori și fraze în latină care conțin termenul în discuție. De exemplu: *Lectio secunda beati Pauli apostoli ad Corinthios* (fol. 83, 1-2; 277 a

1), *In vigilia S. Andree apostoli* (fol. 92^v, 55; 315 b 9) etc., ceea ce înseamnă că o influență din latină ar fi fost foarte aproape.

2. ***Apostolia** s. f. sing. articulat (doar o dată): „aj me përzanë vendnë e këfë misterii e të *apostolisë* qi Juda la shkret” – ‘el să ia locul acestui mister și al apostoliei din care Iuda a căzut’ (fol. 94^v, 63-65; 323 b 15-16, Fapte 1:25) – din gr. *apostoli*.

3. **Parakleti** s. m. sing. art. (o singură dată) ‘paraclet, Duhul Sfânt’: „përse u në mos vofsha, aj *Parakleti*, qi do me thashunë Shpirti shenjt ngushulluos, të mos vinjë tek ju” – ‘căci dacă eu nu mă voi duce, cel Paracletul, ce vrea să zică sfântul Duh mângâietor, nu o să vină la voi’ (fol. 78, 20-23; 257 a 17-19, Ioan 16:7) – din gr. *paraklitos* ‘mângâietor’. Aceeași etimologie și pentru rom. *paraclet* în D. Religios (1994 online).

4. **Hîr** s. m., pl. **hîrëna** ‘grație, har’: „ban *hîr* atyne qi tÿ të lusënë” – ‘Dă-le har celor ce pe tine te roagă’ (fol. 9, 56-57; 13 b 11-12); „Tinëzot *hîr*” – ‘Har Domnului nostru’ (fol. 9^v, 3; 15 a 2-3); Amë ñ gjithë *hîrënash*, Mëri, n mishërierje ornuam” – ‘Maică a tot feluri de haruri, Maria, plină de milă’ (fol. 9^v, 19-20; 15 a 13-14); „E për të vërtetë Zotynë t apë *hîrë*⁶⁵ e të përvutët” – ‘Și adevărat Domnul nostru o să dea harul și umilința’ (fol. 9^v, 75-77; 15 b 25-26) – din gr. χάρις (Çabej 1996, 373 și Matzinger 2006, 165).

Derivat – **a. i përhîrshim** adj. m. sing. (apare doar o dată), **e përhîrshime** f. sing. (trei ori) ‘milos’: „Zot, ti me zemërë të *përhîrshime* ndiglo” – ‘Doamne, tu cu inima miloasă, auzi’ (fol. 45, 37-38; 129 a 31-32); „Zemëratë tonë, të lusmë, Zot, hirinë tand të *përhîrshiminë* ndë në shtierë” – ‘În inimile noastre, te rugăm, Doamne, harul tău milos adu în noi’ (fol. 62, 41-42; 197 a 38-39), din articolul prepus *i* + prefixul *për-* și sufixul *-shim* sau din adverbul următor cu articol; **b. përhîrshim** adv. (doar o dată) ‘cu har’: „Zot, t’afëruomitë e qiellet na fort *përhîrshim* prej teje paçim” – ‘Doamne, câștigarea cerului noi cu mult har de la tine să avem’ (fol. 52^v, 89-90; 159 b 35-37), format din *hîr* plus prefixul *për-* și sufixul *-shim*; **c. hîrplota** adj. f. doar sing. ‘gratia plină’: „O e shenë Mëri *hîrplota*, Ama e përmishëriershime” – ‘O, sfânta Maria, plină de har, Maica miloasă’ (fol. 9, 1; 13 a 1), compus din *hîr* + adj. *i plotë* ‘plin’.

Concluzii

1. Terminologia creștină în Liturghierul lui Buzuku, la fel ca toate textele religioase din literatura veche albaneză în dialectul gheg, nu a fost afectată de influența limbilor slave.

⁶⁵ Se observă două grafii diferite: *hîr* cu *i* lung și *hîrë*. A doua ar trebui să fie feminin, dar noi suntem de părere că cuvântul este de fapt neutru. Din cauza aceasta și pluralul cu sufixul *-na*, în toscă *-ra*, tipic pentru acest fel de substantive.

2. Termenii autohtoni arată că dialectele nu au fost atât de departe ca în perioada literară modernă. De pildă, substantivul *zonjë* a muiat mai târziu consonanta *nj* în *j*, devenind în dialectul gheg modern *zôjë*, ceea ce s-a întâmplat și cu verbele din declinarea I, la persoana I, singular.

3. Faptul că nu există termeni religioși din limbile slave arată, după opinia noastră, că Buzuku nu a folosit ca model cărți religioase din aceste limbi și că opera sa s-a născut într-un ambient romanizat. Ea este rezultatul legăturilor multiple între catolicii albanezi și ceilalți credincioși de aceeași religie.

4. Lista termenilor religioși folosiți în prima carte cunoscută în limba albaneză care a fost prezentată aici nu este deplină. A trebuit să ne limităm din diferite motive. Alcătuirea unei liste complete rămâne un deziderat pentru viitor.

Bibliografie

A. Izvoare și lucrări de referință:

- Buzuku, Gjon = 1. Resuli, Namik, *Il "Messale" di Giovanni Buzuku, Riproduzione e trascrizione*, Città del Vaticano, Tipografia Poliglotta Vaticana, 1958 2. Çabej, Eqrem, „*Mesbari*” i *Gjon Buzukut (1555), Botim kritik* [„*Missaleul*” lui Ion Buzuku (1555), *Ediție critică*], Tirana (Tipărită în România), 1968. În două volume: I (Introducere și transcriere), II (Facsimile și transcriere fonetică).
- DEX 2009 = *Dicționarul explicativ al limbii române*, ediția a II-a revăzută și adăugită, Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”, București, Editura Enciclopedic Gold, 2009.
- Meyer, Gustav = *Fjalor etimologjike i gjuhës shqipe - 1891*, tradus de Anila Omari, Botime Çabej, Tirana, 2007. Originalul în limba germană: *Etymologisches Wörterbuch der Albanesischen Sprache*, 1891, Straßburg.

B. Literatură secundară

- Arapı, Ina, *Der Gebrauch von Infinitiv und Konjunktiv im Altalbanischen mit Ausblick auf das Rumänische*, Hamburg, Verlag Dr. Kovač, 2010.
- Arapı, Ina, *Albanisch - rumänische Parallelen im Bereich der Wortbildung: Die Suffixe*, în Wolfgang Dahmen, Günter Holtus, Johannes Krammer & alii (Hrsg.), *Südosteuropäische Romania. Siedlungs-/ Migrationsgeschichte und Sprachtypologie*, Romanistisches Kolloquium XXV, Tübinger Beiträge zur Linguistik, Tübingen, Narr Verlag, 2012, 123-152.
- Arapı, Ina, *Despre istoria traducerilor biblice în limba albaneză*, în *Receptarea Sfintei Scripturi: între filologie, hermeneutică și traductologie. Lucrările Simpozionului Internațional Explorări în tradiția biblică românească și europeană, ediția a III-a, Iași, 30 mai – 1 iunie 2013*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2014, 21-37.
- Çabej, Eqrem, *Hyrje* (Introducere), în „*Mesbari*” i *Gjon Buzukut (1555)*. Botim kritik punuar nga Eqrem Çabej. [„*Liturghierul*” lui Ion Buzuku (1555), *Ediție critică* de Eqrem Çabej], Tirana, (tipărită în România), 1968.

- Çabej, Eqrem, *Studime etimologjike në fushë të shqipes* (Studii etimologice în domeniul limbii albaneze), vol. II A-B, Tirana, editat de Institutul de Limbă și Literatură, Academia de Științe din Republica Populăre Albania, 1976.
- Çabej, Eqrem, *Studime etimologjike në fushë të shqipes*, vol. IV DH-J, Tirana, editat de Institutul de Limbă și Literatură, Academia de Științe din Republica Albania, 1996.
- Çabej, Eqrem, *Studime etimologjike në fushë të shqipes* (Studii etimologice în domeniul limbii albaneze), vol. VII (S-ZH), Tirana, editat de Academia de Științe din Republica Albania, Institutul de Limbă și Literatură, 2006.
- Çabej, Eqrem, *Studime etimologjike në fushë të shqipes*, vol. V (K-M), Tirana, Casa Editrice „Çabej”, 2014.
- Demiraj, Shaban, *Gramatikë historike e gjuhës shqipe*, Tirana, Editura „8 Nëntori”, 1986. Vezi și varianta prescurtată în germană editată de Academia Austriacă de Științe în seria „Schriften der Balkan-Kommission”: *Historische Grammatik der albanischen Sprache*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1993.
- Demiraj, Bardhyl, *Historisch-linguistischer Überblick der christlichen Terminologie in der albanischen Literatur des 15.-17. Jhds. Anfänge und Fortdauer des albanischen Christentums*, „Zeitschrift für Balkanologie”, 35, (2), Berlin, 1999, 132-139.
- Demiraj, Bardhyl, *Fé dhe të përmt e fës në Kanunin e Lekë Dukagjinit (Fé și të përmt e fës în Kanunul lui Lekë Dukagjini)*, „Studime. A Review for philological Studies”, 22, Prishtina, Kosova Academy of Sciences and Arts, 2015, 79-111.
- Fiedler, Wilfried, *Das Albanische Verbalsystem in der Sprache des Gjon Buzuku* (1555), Prishtina, Academia Științelor și a Artelor din Kosova, 2004.
- Giordano, Agostino, *Arbëreshi s'rrëmbet*, „Jeta arbëreshe”, 80 (luglio-dicembre), 2015. Semestrare online della Minoranza linguistica storica Albanese d'Italia, Eianina, 2015, 3.
- Jorgaqi, Kristina, *Ndikimi i italishtes në letërsinë e vjetër shqipe (XVI-XVII)*, Tirana, Editura „Botimet Toena”, 2001.
- Kanun: *Kanuni i Lekë Dukagjinit/ The Code of Lekë Dukagjini*. Albanian Text Collected and Arranged by Shtjefën Gjeçov. Translated, with an Introduction, by Leonard Fox, New York, Gjonlekaj Publishing Company, 1989.
- Kanun: *Der Kanun*. Das albanische Gewohnheitsrecht nach dem sogenannten Kanun des Lekë Dukagjini kodifiziert von Shtjefën Gjeçovi ins Deutsche übersetzt von Marie Amelie Freiin von Godin, Pejë (Kosovo), Dukagjini Publishing House, 2001.
- Kola, Don Pren, „Meshari” i *Buzukut* - *vepër për krentimin liturgjik*, în *Nach 450 Jahren. Buzukus «Missale» und seine Rezeption in unserer Zeit*, 2. *Deutsch-Albanische kulturwissenschaftliche Tagung in München vom 14. bis 15. Oktober 2005*, herausgegeben von Bardhyl Demiraj, Seria „Albanische Forschungen”, vol. 25, Wiesbaden, Editura Harrassowitz, 2007, 252-266.
- Matzinger, Joachim, *Albanisch besë „Ehrenwort usw”.- Ein soziales und sprachliches Balkankonzept (Albaneza besë „cuvânt de onoare etc”). – un concept balcanic social și lingvistic*, în *Albanologische und balkanologische Studien*, Festschrift für Wilfried Fiedler, herausgegeben von Monica Genesin und Joachim Matzinger, Hamburg, Editura Dr. Kovač, 2005, 115-120.
- Matzinger, Joachim, *Der altalbanische Text [E] Mbsuame e Krështerë (Dottrina cristiana) des Lekë Matrënga von 1592. Eine Einführung in die albanische Sprachwissenschaft*, Dettelbach, 2006.

- Munteanu, Eugen, *Die ersten literarischen rumänischen Texte, Inhalt, Datierung, Herkunft, kulturhistorische Bedeutung*, „Balkan-Archiv”, N. F. 30/31, 2005/2006, Veitshöchheim, Wissenschaftlicher Verlag A. Lehmann, 2009, p. 205-267.
- Munteanu, Eugen, *Lexicologie biblică românească*, București, Editura Humanitas, 2008.
- Omari, Anila, *Die Slavismen in der Literatur des nordalbanischen Kulturareals (16.-17. Jb.)*, în *Aktuelle Fragestellungen und Zukunftsperspektiven der Albanologie*, Akten der 4. Deutsch-Albanischen kulturwissenschaftlichen Tagung „50 Jahre Albanologie an der Ludwig-Maximilians-Universität München” (23.-25. Juni 2011, Gut Schönwag bei Wessobrunn), herausgegeben von Bardhyl Demiraj, Seria „Albanische Forschungen”, vol. 32, Wiesbaden, Editura Harrassowitz, 2012, p. 182-215.
- Paci, Evalda, *Disa raste greqizmesh në Mesharin (1555) e Gjon Buzukut*, „Albanohellenica”, 5 Albanian-Greek Association of Philology, Albania, 2013, 107-116.
- Peters, Markus W. E., *Die liturgisch-katechetische Handreichung des D. Gjon Buzuku vor dem theologiegeschichtlichen Hintergrund des Konzils von Trient*, în *Nach 450 Jahren. Buzukus «Missale» und seine Rezeption in unserer Zeit*, 2. Deutsch-Albanische kulturwissenschaftliche Tagung in München vom 14. bis 15. Oktober 2005, herausgegeben von Bardhyl Demiraj, Seria „Albanische Forschungen”, vol. 25, Wiesbaden, Editura Harrassowitz, 2007, 235-251.
- Schumacher, Stefan/ Matzinger, Joachim, *Die Verben des Altalbanischen*, Belegwörterbuch, Vorgeschichte und Etymologie, unter Mitarbeit von Anna-Maria Adaktylos, Seria „Albanische Forschungen”, vol. 33, Wiesbaden, Editura Harrassowitz, 2013.
- Solta, Renatus, *Einführung in die Balkanlinguistik mit besonderer Berücksichtigung des Substrats und des Balkanlateinischen*, Darmstadt, 1980.
- Vătășescu, Cătălina, *Les descendants roumains et albanais des termes de la famille du lat. MISERERE*, „Revue des études sud-est européennes”, LIII (nr. 1-4), Bucarest, Académie Roumaine, 2015, 25-31.
- Vătășescu, Cătălina, *Studii româno-albaneze. Note semantice și etimologice*, seria „Etymologica”, Academia Română, București, Editura Academiei Române, 2006.